Faciə

İsa Hüseynov

© İsa Hüseynov. Seçilmiş Əsərləri Bakı 1988

Qırx ikinci ildə meşədə "qırıcı batalyon" adında silahlı dəstə təşkil edilmişdi. O vaxt Sabit Mayılova da bir osmanlı beşaçılanı vermişdilər. Beşaçılan evə gətirilən günün axşamı ailədə böyük bədbəxtlik oldu. Yadına düşəndə bu gün də Zəlimxanın tükü ürpəşir. Əlində tüfəng açılanda, qardaşı Qaraxanın üç yaşlı oğlunun necə yıxıldığı, göyçək, ağbəniz uşağın hündür, bir az qabarıq alnının ortadan necə partlayıb, dağıldığı gəlib gözlərinin qabağında durur. Sabit Mayılov tüfəngi kötüyə çırpıb iki parçaladı, onu — Zəlimxanı isə ayaqlarının altına saldı: "O öldü, sən də ölməlisən!..." Zəlimxan evdən baş götürüb qaçdı, iki gün meşədə, ot tayasının üstündə qaldı. Çörəksiz, susuz, vahimə içində... Üçüncü gün Qaraxan onu tapdı. Ancaq döymək, öldürmək əvəzinə ... neyləsə yaxşıdır? Qardaşının qaraltısını uzaqdan görər-görməz tayanın üstündən yumalanaraq meşənin dərinliyinə üz tutub qaçan Zəlimxanı yaxalayan kimi bağrına basdı: "Mənim qaqaşım, gözlərinə qurban olum, gözlərin niyə irilənib?!" Onda, qohumlarının dediyinə görə, Zəlimxanın başına hava gəlibmiş. Zəlimxanın özünün yadında qalan budur ki, nədənsə, atası ona baxdıqca boğulub qaralar, bir küncdə oturub təsbəhini çevirə-çevirə saatlarla susardı. Qaraxan isə bir dəqiqəliyə belə onun yanından ayrılmazdı: "Mənim balaca, xallı qaqaşım, qovğalı-qallı qaqaşım", — deyib yalvarardı. Aradan düz on doqquz il keçdiyinə baxmayaraq, bu səs indi də Zəlimxanın qulağında idi. Lakin xatirələr əvvəlki kimi kövrəklik yox, acı təəssüf doğururdu. Çünki ... çünki nə? Qaraxan dəyişib? Əgər dəyişməyibsə, yenə həmin Qaraxandırsa, bəs bugünkü qətrəhmlik necə izah olunmalıdır? İşin dara düşüb, qardaş köməyinə ehtiyac duyursan? Götür telefonun dəstəyini, danış dərdini! Yəni başını o qədər itirmisən ki, düşünüb-danışmadan birbaş poçta girib teleqram blankı götürmüsən, "Atan can üstədir, tez gəl!" — yazanda, qocanı dünyalarla sevən qardaşının necə sarsılacağını, Bakıdan bura, altı saatlıq yolu ürəyini yeyə-yeyə gələcəyini belə fikirləşməmisən? Ax, Qaraxan!... Zahirən, baxırsan ki, onda heç bir dəyişiklik yoxdur. Yenə həmin, məhəbbət dolu, zil qara, iri gözlər, həmin duruş, həmin tərpəniş... Öz təkcə sərnişinini gətirən "Pobeda" — taksi raykomun qabağından keçəndə Zəlimxan onu lap uzaqdan tanıdı; Qaraxanın qara çəkməli azacıq əyri qıçlarını, köhnə zabitləri xatırladan qədd-qamətini raykomun pilləkəninin başına toplaşmış adamların arasında dərhal seçdi. O, yəqin ki, qardaşının yolunu gözləyirdi; Zəlimxanın gecə qatarına qalmayıb taksi ilə gələcəyini qabaqcadan bilirmiş kimi, yolun ağzını kəsdirib dayanmışdı. Necə səbirsizliklə gözlədiyi hətta duruşundan da sezilirdi. Taksi dayanar-dayanmaz, azı metr yarım hündürlüyündə daş pilləkənin üstündən birbaş səkiyə atıldı, batan günəşin durğun, tozlu, quraqlıq havasını zol-zol doğrayan çəpəki şüaları altında çəkmələrinin lakı, tünd yaşıl köynəyinin belini tarıma çəkmiş enli kəmərinin toqqası parıldaya-parıldaya, quş cəldliyi ilə yüyürüb özünü qardaşının üstünə saldı.

- Sən gələn yollara qurban olum, qaqaş! Ata-baba yurdundan üz döndərib bu bir ildə bizə sarı gözünün ucuynan da baxmayan vəfasız qaqaş! — deyə hərarətlə sözü-sözə calayaraq, Zəlimxanın boynunu qucaqladı. — Teleqrama görə məni bağışla, kişi sağ-salamatdır, gözlərin yaşarmasın,

gözlərinə qurban olum! Sağ-salamatdır, qaqaşımın canı üçün! Mən gələndə evimizin qabağında, əlləri geri yanında, təsbəhini çevirə-çevirə gəzinirdi, sənin yolunu gözləyirdi! Elə bura gəlməyi də mənim ağlıma o saldı, dedi taksi asfaltdan qırağa çıxmır, çıxsa bizim meşə yoluna heç kəs maşın sürməz… Qocamızın ağlı-başı, hər şeyi öz yerində, qaydasındadır, heç saqqalından bir tükü də əskik deyil! İnanmırsan, gedib özün sayarsan! Yoxsa yadından çıxıb, uşaqlıqda sinəsinin üstə paçaşırma minib saqqalının tükünü saymırdın? Bax görürsənmi, teleqramla qanını qaraltmağımın əvəzində güldürdüm ki! — O, yarısevincək, yarı da, heç cür gizlədə bilmədiyi narahat lıqla, müəmmalı, sirli əsəbiliklə yenə nə isə hüdüləyib tökdü. Arada raykomun pilləkəninin başında, ağ mərmər tirlərin arasında dirək-dirək durub bu səmtə boylanışan adamlara baxdı, sanki qardaşı ilə rəftarımı bu adamların necə qiymətləndirdiyini bilmək istədi, onların baxışlarındakı marağı duyduqda isə, Qaraxan, hədsiz bir tələsiklik və darıxqanlıqla gah o, gah bu cibini eşələyərək pul çıxarıb taksini yola saldı. Qardaşının qoluna girib onu küçənin kənarına, meşə təsərrüfat idarəsinin müharibə dövründən qalma "Qaz" maşınına doğru çəkdi. Bakıdan rayona qədər bütün yol uzunu irəlidə onu necə böyük faciə gözlədiyini fikirləşib, indi, qardaşının and-amanına baxmayaraq hələ də o fikirlərdən ayrıla bilməyən Zəlimxan təzə-təzə özünə gəlib qəddini düzəltməyə başlayanda, onlar artıq asfaltdan çıxıb meşənin içilə gedirdilər.

Torpaq yolun sağ-solu qızılı, sarılı yarpaqla örtülmüşdü. Əsrlik palıdlar, qarağaclar, yemşənlər, bölük-bölük göyəmlər, xüsusən ara-bərədə gözə dəyən qızılcıq kolları bu qürub çağında aşkarca od tutub yanırdı. Lakin Zəlimxan siqaretini çəkə-çəkə düz qabağa, maşının bir parça gümüştək parıldayan radiatoruna baxırdı. Deməк, kişi sağ-salamatdır! "Evimizin qabağında, əlləri geri yanında, təsbehini çevirə-çevirə gəzinir". Şükür, şükür! Keçənilki davalarından sonra qocadan nə qədər incik olsa da, Zəlimxan onun ölümünü istəmirdi. Hansı oğul atasının ölümünü istər!... Bəs bu teleqram, bu həngamə nə üçündür? Qaraxan, yəqin ki, şoferə eşitdirmək istəməyib, pıçıltı ilə qısaca izah etdi: "İşim dara düşüb, qurbanın olum, sənin köməyin lazımdır". Bax burada, yuxarıda dediyimiz həmin məzəmmət başlandı: kömək lazımdır, — götür zəng vur, daha qocanı niyə öldürüb basdırırsan!..

Qardaşını irəlidə, şoferin yanında oturdub özü arxaya keçmiş Qaraxan, çox isti dodaqlarını onun qulağına söykəyib yenə qısaca izah etdi: o barədə evdə ikilikdə ətraflı söhbət edəcəklər, hələlik isə Qaraxan yalnız bunu deyə bilər ki, Zəlimxan Zümrüddən üz döndərəndən sonra Əziz əmi, yəni rayon partiya komitəsinin birinci katibi Əziz Mayılov da onlardan üz döndərib; qoca Sabitlə salam-kəlamını kəsməsə də, Qaraxanla bərk düşnüşüb. Elə bu? Dayan, dayan! Bəlkə Qaraxan Zümrüd məsələsini yenidən qaldırmaq istəyir? Zümrüd… Zəlimxanın ilk gəncliyinin ən gözəl arzuları, xəyalları, indi isə elə bil yad, tanınmaz dərəcədə yad bir adam!.. Ötən ildə Qaraxan qardaşına dönə-dönə məktub yazıb, bu yad adamın doğmalığını sübut etməyə çalışmışdı. İndi isə… yenə həmin məsələ? Nə var, nə var, "Əziz əmi düşnüşüb?" Olan işdirmi? Bu necə düşnüşmədir ki, Qaraxanı o cür teleqram yazmağa məcbur edib?.. Zəlimxan kim bilir neçənci kərə arxaya çevrilib qardaşının üzündəki elə bil daimi, sirli narahatlığa diqqət yetirdi və öz dostları arasında "ən təmkinli, ən səbirli" sayılan bu gəncin özünü qarşısıalınmaz bir narahatlıq götürdü; meşəçilərin yaşadıqları yerə — Böyüktalaya çatmaqlarına bir az qalmış o, qəfildən maşını saxladıb yerə atıldı.

- Burdan belə piyada gedək, — dedi.
- Nə olar. Gedək, gedək! — Qaraxan bu gözlənilməz təklifdən əsla təəccüblənməyib, dərhal razılaşdı. — Meşəmizin sən görən cah-cəlalı qalmasa da, hər halda baxmalı künc-bucağı var.

Bax, burdan əlli addım o yanda akasialıq başlayır, qaqaş. Bildir, sən gedəndən sonra saldırmışam. Suyunu-selini vaxtlı-vaxtında verdirmişəm, özüm xüsusi nəzarət eləmişəm, indi baxırsan, üçillik şitil elə bilirsən beşillikdir.

Zəlimxan hiss etdi ki, Qaraxan zahirən nə qədər məlahətlə danışsa da, bu sözlər zorla, boğazdan yuxarı deyilir. Tamamilə aydın idi ki, Qaraxan bu yarı yolda qardaşların nə isə gizli söhbət üçün düşdüklərini şoferə bildirmək istəmirdi. Bu, onun sonrakı sözlərindən də məlum oldu; maşın aralanar-aralanmaz o, bayaqkından da coşğun bir hissiyyatla, istiqanlıqla qardaşının çiynini qucaqladı.

- Sənin həssas ürəyinə qurban olum, ürəyim partlayırdı! — dedi. — İndicə fikirləşirdim ki, elə rayondaca nahaq yerə xəlvətə çəkib danışmadım. Evdə ərbeşiklər yığışacaqlar başına, yaxın yerə ağırlıq daşıyan kimi, başlayacaqlar horta-hort çay içməyə, gecə yarıyacan qurtarmaq bilməyəcəklər. Mənim isə dərd sinəmə yığılıb, gəlib dirənib, bax burda durur, qaqaş! — Qaraxan barmaqlarının ucunu uzun və yaraşıqlı boğazında çətin nəzərə çarpan hülqumunun üstünə dirədi. — Bax burda!— deyə təkrar etdi. Onun barmağı titrəyirdi. Qırx beş yaşına toxtasa da, qalın, şəvə saçları arasında bir dənə də ağ tük tapılmayan bu çinar qamətli, oynaq, qara gözlü meşəçi qardaşın barmağının titrəməsi görünməmiş şey idi. Kiçik qardaşın aləmində qeyri-adi bir qətrəhmlik, bəlkə hətta nadanlıq əlaməti olan teleqramla əlaqədar fikirlərini dərhal unuduldu.
- Nə olub, Qaraxan?
- Məni tutacaqlar, qaqaş!

Qardaşının işlərinin heç də yaxşı getmədiyini, son illərdə meşədə baş verən hadisələri bir qədər kənardan da olsa izləyib tez-tez ürəyində sıxıntı duyan Zəlimxan, eşitdiyi xəbərdən elə bil təəccüblənməsə də, bədənində bir gizilti hiss etdi.

- Necə yəni tutacaqlar?.. Cinayət eləmisən?

Bu son iki kəlməni Qaraxan deyəsən heç eşitmədi.

- Hər halda ən azı beş-altı il verib basacaqlar, balalarım çöldə qalacaq, qaqaş! Bakıda yurdunu-yuvanı təzə-təzə möhkəmləndirdiyin bir vaxtda sən də bütün arzularından, istəklərindən əl çəkib, gəlib burda yetimlər içində oturmalı olacaqsan? Bir-iki də yox, bir düjün yetim içində!..

Zəlimxan, maşında oturmaqdan ətəkləri qırışmış yay paltosunun cibindən siqaret çıxartdı. Siqaret qutusu ilə birgə əlinə gələn teleqramı görüb, məzəmmətlə qardaşını süzdü. Sonra gərgin düşüncəli gözlərlə xəzəl yığınlarına baxdı.

- Sən elə bil məni qorxutmaq istəyirsən, Qaraxan…
- Adam özü qorxuya düşəndə başqasını da qorxudur, qaqaş. Qəsdən niyə, boş-boşuna səni qorxudarammı, qurbanın olum! — deyə Qaraxan eyni tələsikliklə və həyəcanla onun sözünü kəsdi. — Yolun ortasıynan yerimə, bəri gəl tozdan çıxaq, bu saat sənə hər şeyi bircə-bircə danışım. Bu axır vaxtlar mən yaman çoxdanışan olmuşam. Çünki çarəsiz dərdə düşmüşəm, qaqaş! Əziz əmin məni yaman xırxalayıb, göz görəsi bada verir. Mən qətiyyən gizlətmirəm, əksinə özüm deyirəm, açıq-açığına danışıram ki, son iki-üç ildə, məndən asılı

olan və olmayan səbəblərə görə, bir direktor, bir idarə rəhbəri kimi pis işləmişəm, işçilərimi səfərbər edə bilməmişəm, sən özün də gəzib görübsən ki, meşəmiz qırılıb, seyrəlib, qaqaş! Bunun üstündə Əziz əmi qoy mənim başıma nə oyun açır-açsın, çiynimin üstünə dönüb bircə kəlmə narazılıq eləsəm, məndən əskik adam yoxdur! Qoy vəzifədən çıxartsın, səhlənkarlığıma görə qoy lap partiya cəzası da verdirsin, özüm öz səhvlərimə görə nə qədər vicdan ağrısı çəksəm də, bu biri ağrılara da dözərəm. Ancaq məhkəmə cəzası məndən ötrü ölümə bərabərdir, qaqaş! Bu meşədə məndən qabaq da işləyənlər olub. Müharibə vaxtı bu meşənin altını üstünə çeviriblər, heç bir dəfə asmaq, tutmaq söhbəti meydana çıxıbmı?! İndi sənin istəkli Əziz əmin gözümün içinə deyir: "Get yerini təhvil ver. İşin məhkəməlikdir!" Bax belə dərdə düşmüşəm, qaqaş. Deyirəm, Əziz əmi, axı mən burda bir dünyalıq iş görmüşəm, cəmisi on səkkiz nəfərlik fəhlə briqadasıynan, özüm də qolumu çırmalayıb, fəhlələrə qoşulub, ikicə il ərzində yüz hektar meşə saldırmışam, heç olmasa bu zəhmətimi nəzərə al, saya sal. Kimə deyirsən? "Get yerini təhvil ver, vəssalam!" Bax belə dönük çıxıb Əziz əmimiz, əziz pənahımız, açıq-açığına düşmən kəsilib!..Qaraxan qardaşının gah sağına, gah soluna keçə-keçə, uzun barmaqları ilə tez-tez onun dirsəyindən, biləyindən tuta-tuta danışır, qurtarmaq bilmirdi. Kiçik qardaş gah dirsəyini, gah biləyini onun əlindən çəkib, bu cür hərəkətlərdən xoşlanmadığını hiss etdirsə də, Qaraxan elə bil heç nə duymayıb eyni qayda ilə ötürdü.

Üfüqdə ilişib duran günəş elə bil birdən-birə qopub yerin altına düşdü. Qızıllı, gümüşlü meşənin rəngi bircə saniyədə bozardı. Zəlimxanın qardaşınınkına nisbətən sakit, amma bu sakitliyin özündə gərginlik duyulan iri, qırpımsız gözlərlə bayaqdan qeyri-ixtiyari tamaşa etdiyi qalın-qalın xəzəl yığınları da həmçinin bozumtul çaldı. Və bu yeknəsək bozluğun ara-bərəsində tünd rəngli təzətər bənövşələr sanki qəfildən üzə çıxdı. Zəlimxanın ağ və bir qədər solğun üzündə dərhal diqqəti çəkən uzun, qara kirpikləri titrədi, Qaraxanın enli, azacıq kobud qaşlarına nisbətən zərif və uzun qaşları tərpəndi. Noyabrın ortalarında meşədə bənövşə bitməsi, demək olar ki, möcüzə idi. Lakin Zəlimxan bilirdi ki, gecələr bu ətrafdakı sulardan qalxıb, sürünərək ağacların arasında yerlə-yeksan sərilən yumşaq duman buraların havasını bəzən lap yay havasıtək mülayimləşdirir, payızın son ayında gəlsən belə, burada ilk bahar neməti bənövşə taparsan. Universitetdə oxuduğu vaxtlar, xüsusən birinci, ikinci illərdə doğma yerlər üçün burnunun ucu göynəyəndə, hərdən bircə günlüyə də olsa qaçıb meşəyə gələrkən Zəlimxan bu əcəb ətirli payız bənövşələrindən heç olmasa üç-dördünü qoparmamış ötüb keçməzdi. Torpağın şirəsilə dolu, soyuq saplaqları barmaqlarının ucunda fırladanda, onlardakı sərinlik birbaş ürəyinə işləyirdi. Zəlimxan bənövşələri doyunca qoxlayaraq pencəyinin döş cibinə qoyar, Bakıda tələbə yoldaşlarına göstərib "vətən torpağının möcüzəsi" lə sakit, amma dərin hissiyatla öyündükdən sonra, onları yenə də döş cibində, ya da ən çox sevdiyi kitabların, deyək ki, "Martin İden"in, yaxud Turgenevin "Atalar və Oğulları"nın səhifələri arasında saxlayardı. Bu gəliş birinci gəliş idi ki, xəzəl səpələntisi içində, xırda kol-kos dibinə qısılmış bənövşələr Zəlimxanı çox az çəkirdi. Əlbəttə, bu yaxşı əlamət deyildi. Qaraxanın bu qədər salsıntılı vaxtında kiçik qardaşın diqqətinin söhbətdən yayınmasının, gah "qopub yerin altına düşən" günəş, gah da bənövşə dalınca getməsinin özü də, həmçinin, heç yaxşı əlamət deyildi. Qardaşının taleyinə laqeyd idi, nə idi? Ya bu teleqramdan, əlini cibinə saldıqca barmaqlarının ucuna elə bil qanqaltək batan bu kağız parçasından duyduğu xoşagəlməz hiss hələ də ürəyindən çıxmırdı? Yox, bunların heç biri deyildi. Zəlimxan, sadəcə, Qaraxanın öz söhbətinin axırını aparıb hara çıxaracağını, dara düşmüş qardaşa kömək üçün ondan nə tələb edəcəyini duymuşdu. Əslində bunu duymaq o qədər də çətin deyildi. Qaraxan isə hələ də danışırdı: "Evdə arvad-uşaq da külə dönüb, qaqaş! Ağsaqqal

vaxtında yazıq kişinin çiyninə dağ boyda dərd qoymuşam. Məndən xəbərsiz minnətə gedib ki, "Əziz adamı belə xırxalamaq olmaz. Qaraxan altı qız atasıdır, heç olmasa, o qızların xatirinə möhlət ver, özünü düzəltsin." Başlayıb ki, "heç bir həftə də möhlət yoxdur". Və sairə və ilaxirə; Qaraxanın danışdığının hamısını buraya köçürmək mümkün deyil. Söhbətin elə bir nöqtəsi yetişdi ki, Zəlimxan daha dözə bilməyib birdən ayaq saxladı. Başını azca yana əyərək, eyni məzəmmətli, təəssüflü gözlərlə qardaşının üzünə baxdı.

- Qaraxan, qardaş, birdəfəlik deyə bilməzsənmi ki, məsələ Zümrüdün üstədir?

Axır ki, Qaraxan sözünə ara verib duruxdu. Onların ayaqları altında xəzəl xışıltısı kəsildi. Böyük qardaşla birgə, ətrafda axşamın toranına bürünən ağaclar da elə bil canlıtək qulaq kəsilib bu dərin sükut içində Zəlimxanın sakit və yorğun səsini dinlədi.

- Sənin söhbətin Zümrüdün üstədir, ya yox?
- Bir söz var, onu da sən deyirsən, daha mən nə deyim, qurbanın olum!
- Deyirsən Əziz əmi Zümrüdə görə dəyişib?
- Ayrı izah yoxdur, qaqaş, ağlına qurban olum sənin.
- Yəni Əziz əmi o qədərmi xırda adamdır, Qaraxan?
- Yox, yox… Mən elə demərəm, qətiyyən demərəm, qaqaş! Axı necə olsa, o da atadır. Qismət olar, özün görərsən övlad nə olan şeydir, qaqaş. Övladın dırnağının ucuna daş toxunanda atanın ürəyinə tikan kimi batır… Bizim kişiyə açıqca deyib ki, "kiçik oğlun mənim qızımı bədbəxt elədi".
- Zümrüdü bədbəxt eləyən mən deyiləm, Qaraxan, mən həmişə ona xoşbəxtlik arzulamışam… Əziz əminin, görünür, heç nədən xəbəri yoxdur. Sən ki, bilirsən!..
- Bilirəm, bilirəm nəyə eyham vurursan! Qaqaş, qurbanın olum, mən sənə dönə-dönə yazmışam, indi də boynuma alıram, şəxsən mənim günahım böyükdür. Zümrüd mənim balalarımın arasında, mənim əlimin altında böyüyüb, əgər onun bəzi xasiyyətləri sənin xoşuna gəlmirsə, təqsir hamıdan əvvəl mənim boynuma düşür. Ancaq, uşaq sən deyən qədər də korlanmayıb axı, ay qaqaş, qurban olum sənə! Bilirəm, əlbəttə orasını da bilirəm ki, bu saat münasibətiniz gərgindir. Ancaq, inandırıram səni, evlənsəniz hər şey yoluna düşəcək, mənim təcrübəmə inan, qaqaş! Nə qədər ki nişanlı qalırsan, aralıqda min cür anlaşılmazlıq olur. Oğlanla qız uzun müddət nişanlı qalanda, iraq sizdən, görürsən hətta axırda ayrılıqnan qurtarır. Amma elə ki vaxtında evlənirsən, yaxın ünsiyyət hər şeyi yuyub aparır. İnan mənim təcrübəmə, qardaş qardaşa pis şey tövsiyə eləməz! Nişanlı vaxtımızda Səriyyə bacınnan mənim aramızda heç bilirsənmi nə qədər narazılıq olub? Sən gəl indi tamaşa elə, gör necə can-hacanıq! İnanırsanmı ki, dindirəndə bir-birimizə "can" deyirik!
- İnanıram… Siz bir-birinizi çox istəyirsiniz…
- Bəs sən?.. Zürmüd özü məgər səni az istəyir? Keçən ildən bəri yazıq qız yasa batıb! Sənin gördüyün o oynar-gülər Zümrüddən əsər-əlamət qalmayıb, xəzan vurmuş yarpağa dönüb!.. Sən məni o qədər də küt adam hesab eləmə, qardaş, gözlərindən də görürəm ki, bax bu dəqiqə sən onun həsrətini çəkirsən! Etiraz eləmə! Çox adam biz meşəçiləri mədəniyyətdən, siz şəhərlilərin dili ilə desək, sivilizasiyadan kənar sayır. Amma, məncə, sən təsdiq elərsən ki, meşə adamında olan həssaslıq heç kəsdə ola bilməz! Ağacdan, otdan, çiçəkdən savayı biz meşəçilər insan ürəyindən də xəbərdarıq. O handa da qardaş ürəyi ola! Sən onu sevirsən, qaqaş, özü də, necə deyərlər, atəşin ürəklə sevirsən. Ancaq sən tələbkarsan, Zümrüd isə

hələlik o tələblərin hamısına sən istədiyin kimi cavab verə bilmir. Bax, gəl əyri oturaq, düz danışaq, qaqaş, qurbanın olum, axı, sən hələ ona ali təhsil verəcəksən, özünlə aparıb böyük-böyük şəhərlərdə gəzdirəcəksən, sağlıq olsun, lap xaricə də aparacaqsan…

- Mən Zümrüdlə evlənməyəcəyəm, Qaraxan! — Bu cavab elə sakit bir inamla, elə aydın və sərrast deyildi ki, Qaraxan əvvəlcə hətta özünü itirdi. Zəlimxan isə, bu cavabın Qaraxana sərt bir şillətək dəydiyini hiss edib, qardaşının çaşqınlığına baxa bilməsə də, həmin aydın və sərrast ifadə ilə təkrar etdi ki: — Evlənməyəcəyəm. Bu barədə danışmağa da dəyməz, Qaraxan. Mənim Zümrüdlə keçən ilki söhbətimi də, o söhbətlə əlaqədar başqa məsələləri də sən özün az-çox bilirsən. Mənə elə gəlir ki, söhbəti təzələməyə də dəyməz. Sənə doğrudan da kömək lazımdırsa, o ayrı məsələdir.
- Əşi, kömək nədir, ağzımda sənə deyirəm, əlli-ayaqlı gedirəm, sənə qurban olum!..
- Bunsuz, "qurban olum"suz danış, sən Allah, Qaraxan! Mən istəmirəm sən belə sızıldayasan! — Zəlimxan bu sözləri asta, yumşaq səslə, ancaq kəskin bir etiraz kimi söyləsə də, Qaraxan o qədər diqqət yetirə bilmədi.
- Gör bir nəyə fikir verirsən! — deyib, öz hissini gizlətməyi bacarmayan bir adam səmimiyyətilə az qala ağlamsındı. — Sızıldayıb-sızıldamamaq bəyəm mənin özümdən asılıdır? Ağzımda sənə deyirəm bada gedirəm, güdaza gedirəm, qardaş! Bir həftədir üzümə salıb yerimi təhvil vermirəm. Sabahları təhvil-təslim qurtaran kimi görəcəksən prokuror sanksiyasını verdi. Ağzıbirə düşdükdən sonra, tülkü tülkülüyünü sübut eləyənəcən, baxacaqsan ki, dərisini boğazından çıxartdılar. Partbilet əlimdən gedib, kəmərim belimdən açılandan sonra dizinə çırpacaqsan, ancaq tufan yerini almayacaq, vaxtkən başa düş, qardaşının dərdinə çarə qıl, qardaş!

Zəlimxan barmaqlarını yandıran siqareti yanından ötdükləri palıd kötüyünün üstünə basdı, ətrafındakı xəzələ baxıb son qığılcıma qədər söndürdü. Dikəlib köksünü ötürdü:

- Dəhşətli sözlər danışırsan, Qaraxan!
- Qurbanın olum, dəhşət göz qabağında durduğu yerdə ayrı cür necə danışım!..

Onlar yolun sağ və solunda sıx daraq dişləritək düzülmüş akasiyalıqdan birbaş talaya çıxdılar. Qaraxan qarşıda birdən-birə görünən işıqlardan diksinmiş kimi, səsini qısdı:

- Ali savadlı jurnalist, qələm sahibi də olsan, hər halda sən hələ çox cavansan. Qohumun, dostun düşmənə çevrilməyindən betər dəhşətli heç nə ola bilməz, qardaş! Bax odur, evimizin qabağında bir dəstə ərbeşik durub, sənin yolunu gözləyirlər. Onların arasında da bizim qohumlar var, hazırlaşıblar sənin ayağının altında qurban kəssinlər. Ancaq mən bilmirəm ki, sabahları yerimi təhvil verəndən sonra onlardan heç olmasa bircəciyi sözümə söykək duracaqmı? Zəmanə dəyişib, adamlar mürəkkəb olub, qardaş! Sənin qardaşın qırx ikinci ilin mayından qırx beşin mayınacan, düz üç il gecə-gündüz müharibədə qızıl güllənin qabağında dayandı, qorxu-hürkü bilmədi, lap qorxsa da başını itirmədi. Ancaq indi, açığı, canımda vəlvələ var!.. Bundan artıq mən sənə daha heç nə deməyəcəyəm. Ölç, biç, fikirləş, fikirli gözlərinə qurban olum, bayaqdan üç siqaret çəkibsən… İndi atannan söhbət elərsən. Əlbəttə, heç kəs səni məcbur eləmək xəyalında deyil. Ancaq gərək bizim vəziyyətimizi də nəzərə alasan. Di gəl. Bir az ayaqlı gəl, yəqin evdə intizar qaldılar. Sənə də yaman əziyyət oldu, stol adamı, birdən-birə bu qədər yol yeridin, qurbanın olum!..

Qaranlıqda ağaclar elə bil əl-ələ tutuşaq hər tərəfdən irəli yeriyib, talanın dairəsini daraltmışdı; akasiyalığın çıxacağından baxanda irəlidəki boşluq bircə xırman yeri böyüklüyündə görünürdü. Meşəçilərin alçaq çardaqlar altında ocaqları işıldayan yastı-yappa qazmaları bu axşam qaranlığında elə bil daha da yastılanıb, az qala torpaqla bərabərlənmişdi. O başdakı fin evinin axşam şehində islanmış şiferləri isə sanki lap ulduzların altında ağarırdı. Bu mənzərə, Zəlimxanın dünyaya göz açdığı gündən indiyə qədər min-milyon kərə gördüyü, ən xırda, incə cizgilərinədək bələd olduğu bir rəsm kimi, zehnində daimi iz salmışdı. Böyük şəhərlərdən, qarğaşalı qəsəbələrdən, kəndlərdən uzaq meşə içində, nədənsə Böyüktala adlanan bu kiçicik guşəni xatırlayanda o, həmişə ürəyində bir kövrəklik, hətta həsrət duyurdu. Xüsusən bu son vaxtlar, Nərimanov prospektində təzəcə aldığı otağında rahatca uzanıb yatdığı yerdə, gecənin bir aləmində elə bil kimsə onu silkələyib oyadır və həmin rəsmi gətirib qarşısına qoyurdu. Zəlimxan ulduzların altında ağaran bu şiferləri də, sakit-sakit alovlanan ocaqları da, orda-burda, dirəklərin dibində çöməlib papiros, çubuq çəkə-çəkə söhbət edən meşəçiləri də görürdü. Bu xəyaldan ayrıldıqdan sonra isə başını bulayıb, “universitet bitirdin, mətbuat işçisi oldun, yenə uşaqlıqdan ayrılmadın, yoldaş!” — deyirdi. Lakin buradaca fikirləşdi ki, öz-özünü məzəmmət etməsinə baxmayaraq, heç də “uşaqlıqdan ayrılmaq” istəmir; o kiçikcə talada nə isə elə bir şey vardı ki, ondan ayrılmaq, uzaqlaşmaq bəlkə də böyük bədbəxtlik deməkdir. Elə gecələr olurdu ki, Zəlimxan hətta saatlarla bu “bədbəxtliyin” xofu ilə yaşayırdı. Belə bir qəribə hissi doğuran nə idi? Bəlkə Zümrüdlə əlaqədar hisslərdi? Yaxud, bəlkə Zəlimxan bugünkü günün yetişəcəyini, Böyüktalada, ümumən bu meşə içində yeni hadisələr burulğanına düşəcəyini qabaqcadan duymuşdu? Demək çətindir, hələlik ancaq bunu demək mümkündür ki, qarşısında o doğma, canlı tablonu gördükdə Zəlimxan yenə də həmin tanış hissi keçirdi. Əgər bir yanda sərbəst dayanıb, nə baş verdiyini düşünəsi olsaydı, Zəlimxan anlayardı ki, qardaşının həddi-hüdudu aşan bir həyəcanla danışdığı dumanlı əhvalatdan sonra, vaxtı ilə özünün dediyi kimi “həyatin çala-çuxuruna qədər doğma olan” bu fin evi və onun dövrəsində ağız-ağıza düzülmüş bu qazmalar indi ona divarları arasında gizlin, dolaşıq intriqalar gedən bir qəsr kimi görünürdü. Lakin Zəlimxan bu deyilənlərin heç birini aydın dərk etmədən, qarışıq təəssüratla yeriyirdi.

Qardaşlar fin evinin həyətinə yaxınlaşanda oradakı qaraltılar tərpənişdi. Gələnlər və qarşılayanlar hələ üz-üzə toxtamamışdılar ki, həyətin qaranlıq küncündə kim isə burmabuymuz bir erkəyi sürüyə-sürüyə gətirdi, erkəyin boynunu qatlayıb Zəlimxanın qabağında yerə sərdi. Əynində torba kimi asılmış, ətəkləri yerə toxunan ağır, boz şinelin içində əcəb cəldliklə hərəkət edən bu cılız adam, yəqin ki, öz işini Zəlimxanla görüşməkdən daha irəli bilib, dizini erkəyin boynuna dayadı. Boz şinelin ətəyinin altından siyrilib çıxan ağdəstə xəncərin tiyəsi parıldadı, ətrafdakı ocaqların az-maz aydınlaşdırdığı bu toranda qaraya çalan qan fəvvarələrə vurdu, buğlana-buğlana axıb gölləndi.

Zəlimxan, qazmaların həyətlərindən yox, elə bil göbələk kimi birbaş yerin altından çıxaraq sağ-soldan onu dövrəyə alıb əl verən, qəribə ciddiyyətlə “xoş gəlibsən, səfa gətiribsən” — deyə eyni səpkili kəlmələri təkrar edən papaqlı, şinelli, gödəkçəli adamların tanış sifətlərinə baxıb, gözlərini göllənən qana dikdi, etiraz əlaməti olaraq başını buladı. Onun xalq içində çoxdan unudulduğunu güman etdiyi qədim el adətini xatırladıb qonağın “ayağının altında qurban kəsməyi” lazım bilmiş “torbaşinel adam” — Kərəm Mayılov isə, başını qaldırmadan öz işində oldu.

Zəlimxan, təkrar edək ki, onun gəlişinə qəribə ciddiyyətlə, müəmmalı, gizlin maraqla baxan meşəçilərə, belə hallarda canqurtaran bir-iki kəlmə "nə var, nə yox" deyib fin evinin pilləkəninə yönəldi. İçəri girər-girməz, bayaqdan bəri qapının dalına toplaşıb, atalarının dili ilə "qaqaş" adlandırdıqları əmilərinin boy-buxununa, "qəşəng şəhərli geyiminə" məftunluqla tamaşa edən qızlar, bir-birinə aman vermədən, hər tərəfdən onun boynuna sarıldılar. Altı cüt hərarətli, mehriban əl eyni qayda ilə onun yumşaq ağ sifətini ovucları arasına alıb sağa-sola əydi, "dərdin alım, ay qaqaş!", "Qabağında ölüm!", "Sadağan olum, ay qaqaş!" — və sairə deyən altı titrək səs bir-birinə qarışdı. Marçamarç, öpüş-görüş kim bilir nə qədər çəkəcəkdi. Qaraxan onlara mane oldu. Birdən səbirsizliklə qabağa duraraq:

- Yaxşı, yaxşı. Bəsdir! — deyə təpindi — yeriyin, aşağıda ananıza kömək eləyin!

Qızlar dərhal, mütiliklə kirişib həyətə töküldülər. Zəlimxan, hesabla böyüyünün on səkkiz yaşı təzə tamam olan bu meşə gözəllərindən ötən bir ildə hansının necə dəyişdiyinə belə diqqət yetirə bilmədi. Halbuki o, qardaşının balalarına qarşı hər vaxt diqqətli olmaq, onları qarşılıqlı məhəbbətlə əzizləyib, ürəyində qövr eləyən köhnə bir yaranın ağrısını unutmaq istəyirdi. Son zamanlar ailədən uzaq düşsə də, Zəlimxan bilirdi ki, Qaraxanın arvadı Səriyyə bacını "azad eləmək" üçün mamaça çağırılmaq vaxtı yetişəndə evdə gərgin bir intizar başlanırdı. Bu ailəyə elə bir kənardan düşmüş, ağırlığı və qaradinməzliyi ilə bacılarından fərqlənən böyük qız Məryəmdən savayı, qalanları bərk təşviş keçirirdilər; gecələr pəncərə qabağında diz çökərək qaranlıq göyə üz tutub, "sən bizə bircə qardaş, bircə qardaş"— deyə pıçıldayırdılar. O biri otaqda mamaçanın əlində çapalayıb qışqıran növbəti çağaya tərəfinclə baxandan sonra isə əməlli-başlı yasa batırdılar. Sonra da özlərini "bəxtsiz, qaradaban" adlandırıb, saç-birçəklərini yolurdular. Zəlimxan bu cür səhnəni tək bir dəfə görmüşdü, ancaq onun təkrar olunduğuna şübhə etmirdi. O, zahirən nə qədər sakit, bu mənzərəyə hətta laqeyd kimi görünsə də, daxilində bir o qədər coşğunluqla kükrəyər, ailədə oğlan uşağı ilə qıza hələ fərq qoyan böyüklərin yaxasından yapışıb bütün ciddiyyətilə etiraz etmək, "uşaqlarınızın bu cür dərd çəkmələri sizin əhval-ruhiyyənizin, tərbiyənizin nəticəsidir" demək istəyirdi. Lakin elə buradaca vaxtı ilə əlindən çıxmış xətanı xatırlayıb, günahkartək susur, içindən qırıla-qırıla qalırdı. Buna görə də, qardaşının balaları ilə üz-üzə gələndə, Zəlimxan onların məhəbbətindən çırpınış duymaqla bərabər, həm də əzab çəkir, dolaşıq hisslərinin məngənəsində sıxılırdı. Bəlkə elə bunun üçün, yəni Zəlimxanın əzabını sezdiyi üçün də Qaraxan qızları belə tezcə qovdu? Zəlimxan, teleqrama görə həssaslığına şübhə etdiyi qardaşına minnətdarlıqla baxaraq:

- Sənin günahın üzündən uşaqların yanına əliboş gəlmişəm, — dedi və elə bil birdən ayılıb, bu orta otaqdan sağa açılan örtülü qapıya baxdı. — Bəs kişi hanı, gözümə dəymir, Qaraxan?

Yoldakı uzun danışıqdan sonra, həyətə gəldiyi dəqiqədən süstləşərək əllərinin ucunu toqqasının altına keçirib fikirli-xəyallı gəzişən Qaraxan əvvəlcə deyəsən onu heç eşitmədi də.

- Kişi?.. Kişi öz otağında səni gözləyir, qurbanın olum, — deyə qəfil narahatlıqla cavab verdi. — Tapşırıb ki, təkcə gəlsin yanıma. Paltonu, kepkanı çıxart, keç içəri!

- Bəs Səriyyə bacı hanı?

- Gələr, gələr görüşər. Başı batmasın Səriyyə bacının, bilmirsən xasiyyətini, yəqin həyalanır.

Zəlimxan diqqətlə qardaşının üzünə baxdı.

- Qaraxan, yoxsa yenə?
- Ayının-gününün içindədir.
- Yenə ağır keçirmir ki?
- Keçirdi, keçirmədi, deyəndirmi? Səhərdən-axşamacan qapıda-bacada hərlənir, deyir gəzmək xeyirdir. Elə bundan hiss eləyirəm ki, qorxur… Nə bilim, görək, qaqaş… ya qismət!..

Bu son kəlmə — ya qismət — Qaraxanın dilində tamam başqa cür səsləndi. Bu bircə kəlmə ilə də yenidən hər şey dəyişdi. Özü də çox yaman dəyişdi. Sanki ətraf meşələrin nəmli xəzəllərinin soyuğu sürünüb otağa doldu, azca əvvəl qızların hərarətli yalvarışları ilə qızınan ev birdən-birə buza döndü.

Qaraxan, yoldakı davranışı ilə tamam təzadlı bir yorğunluqla qardaşını atasının yanına ötürüb, üzgün addımlarla həyətə düşdü.

Hamiləliyinə görə xəcalətindən qayınının görüşünə çıxmayıb, ocağın yanında çömələrək qazanda nə isə qarışdıran Səriyyə, ərinin nəfəsini beş addımlıqdan duyub çiyni üstdən ona baxdı: “Nə deyir, ay Qaraxan, yola gəlirmi?”

Qaraxan üzünü yana çevirdi. Həyətin künc-bucağında ikibir-üçbir dayanıb, adi vaxtlarda, öz dedikləri kimi, “boğazlarının yoğun yerinə salıb meşəni başına götürən”, indi isə pıçıltı ilə söhbət edən meşəçilər də bir nəfər kimi dönüb ona baxdılar. Kərəm Mayılovla onun dövrəsindəki üç nəfərin gözlərindən xüsusi maraq oxunurdu:”Nə deyir, yoldaş direktor, yola gəlirmi?” Bu sualda maraq, intizardan başqa, həm də təəccüb vardı. Görünür ki, onlar Əziz Mayılov kimi bir adamın qızından üz döndərməyi heç cürə başa düşə bilmirdilər. “Yoldaş direktorun” taleyi Əziz Mayılovun əlində olduğu bir vaxtda, Əziz Mayılovla daha da yaxınlaşmaq, sözbir, dilbir ailə üzvü olmaq əvəzində onu incitmək, uzaqlaşdırmaq, bəlkə lap düşmən eləmək? Yox, başa düşə bilmirdilər. Məgər Qaraxan özü başa düşürdü? Qardaş qardaş uğrunda, gərək olsa, lap canını da qurban verməlidir. “Ax, ay qaqaş, bəs nə günə lazımsan, a sənə qurban olum?!” — deyə Qaraxan yanıb-yaxıldı. Sifətində hiss etdiyi baxışlara dözməyib, həyətdən aralandı, yer üzü şehə bürünsə də qırov iyi verən havada nəfəsi buğlana-buğlana gəzib-dolaşmağa başladı. Bəlkə Qaraxan zəiflik göstərirdi? Bəlkə üzünü bozartmalı, “böyütmüşəm, yetirmişəm, indi borcumu qaytar” — deməli idi? Yox, nəyi, nəyi, amma bax bunu bacarmayacaqdı. Belə sözləri desə, ancaq qoca deyər. Qaraxanın əlindən isə belə şeylər gəlməz. O, qaqaşını bəlkə öz doğma balalarından da çox sevir. Nə üçün? Axı, Zəlimxan yaranıb-yaranmayıb, həmişə onun ürəyini ağrıdıb. Bəlkə elə buna görə bu qədər əzizdir? Kim bilir, dünyada o qədər qəribə sirlər var ki! Xüsusən adamlar! Son vaxtlar Qaraxan heç kəsdən baş aça bilmir. Öz balalarından, Səriyyədən, bir də atasından savayı hamı onun üçün müəmmaya dönüb. Məsələn, Əziz Mayılovun, “ipək xasiyyətli, gülərüz, qayğıkeş” Əziz əminin birdən-birə göz görəsi düşmənə çevrilməsini nə ilə izah edəsən, necə başa düşəsən? Bunun səbəbi nədir axı?.. Əziz əmi ömür boyu qulluq adamı olub, dağda-bağda gəzib, onun anasız Zümrüdünü Qaraxan öz qolları üstündə böyüdüb. Uzun qış gecələrində Səriyyəsi ilə birgə, Zümrüdün beşiyi yanında mürgü döyüb, isti yay gecələrində, bəzən olub ki, səhərə qədər dörd-beş kərə oyanıb, ayaqlarının ucunda o biri otağa keçib ki, birdən Zümrüd yorğanı təpikləyib üstündən atar, çılpaq qalar, soyuq dəyər. O, Zümrüd balanı öz doğma balalarından da əziz tutub. Bax, təkcə buna görə Əziz əmi ömrü boyu

çalışsa da onun borcunu qaytara bilməz. Əlbəttə, Qaraxan bu "borc" haqqında heç bir işarə də vurmur. Ancaq Əziz əmi hər şeyi bilir. Özü deyib ki, "sənin haqqın-sayın mənim boynumdadır, Qaraxan" Dəfələrlə deyib. İndi isə… Yaxşılığa yamanlıq? Di gəl baş aç! Bəli, adamlar mürəkkəb olublar, çətin olublar! Qaraxan bu sözləri Zəlimxana heç də təsadüfi demədi. Bu, onun qəti fikridir. Elə qaqaşın özü də çox mürəkkəb cavandır. Deyir: "Zümrüdünlə bizimki tutmaz". Bəs, vaxtı ilə niyə tuturdu? Onda cavan idin, indi böyümüsən? Ax, qaqaş, qaqaş!..

Qaraxan özü də hiss etmədən taladan çıxıb, seyrək, hündür palıd ağacları arasında nə isə qiymətli bir şey itirmiştək vurnuxurdu. Çəkmələrinin burnu ilə tez-tez vurub dağıtdığı xəzəl meşədə elə xışıltı salırdı ki, deyəydin, tək bir adam deyil, bir ordu yeriyir.

On addım aralıda Qaraxanın ayrılmaz dostu, ov tulası Çapıq quştək səssizcə səkirdi. Tula gah ağacların, kolların diblərini imsiləyir, gah da birdən oturub təəccüblə sahibinə baxırdı.

Nəhayət, Qaraxan bu mənasız gəzintidən usanmış kimi yavaşıyıb dayandı, havadan nəmlənib soyumuş əlini üzünə çəkdi, kürəyini palıdın gövdəsinə söykəyib, ayın doğduğu tərəfə, bu seyrək palıdlığa nisbətən çökək yerlərə göz gəzdirdi.

Sağda qara suyun dümağ dumanı, solda isə meşə təsərrüfat idarəsinin tikililəri görünürdü. Altında ocaq qalanmıştək buğlanan qara suyun dumanı sazağın istiqamətində sürünərək çökəkdəki talanı tən ortadan yarıya bölmüşdü. İdarə binası, ətrafdakı xırda tikililər dumanın içində elə bil asta-asta sağa doğru üzür, arxada qaralan meşə isə əks istiqamətdə fırlanırdı. Təzəcə qalxıb binanın damına sancılmış qırmızımtıl ay, dumanın üzərində nazik bir layı çəhrayı rəngə boyamışdı. Adama elə gəlirdi ki, oraya ara-bərədə xal-xal solğunlaşmış çit parça salınıb.

Qarışıq fikir-xəyal və çaşqınlıq içində dayanmış Qaraxan birdən gülümsündü. Bu meşədə yaşayan uşaqların və cavanların dilində gəzən əfsanəyə görə, gecələr qara sudan çıxan çılpaq pərilər həmin "çit parçanın" üstündə oturub, öz uzun saçlarını darayırdılar. Ay batmamış hörüklərinin dolaşığını aça bilməyənlər səs-səsə verib ağlaşırdılar, açanlar isə, parçanın bir tərəfində oynaşıb gülüşürdülər. Hadisələrlə dolu qırx ikinci ildə anaları Qızyetər öləndən sonra Zəlimxan yuxusuzluq tapmışdı. Qaraxan onu qucağına götürüb meşə içində, qara suyun ılıq dumanı arasında gəzdirə-gəzdirə, öz "qovğalı-qallı qaqaşını" ovundurub yatırmaq üçün vasitələr axtaranda, ağlaşan-gülüşən pərilər haqqında əfsanəni də söyləmişdi. Dörd il bundan əvvəl, universitetin ikinci kursunda oxuyarkən qardaşı öz nazikcə hekayələr kitabı ilə bütün Mayılovları sevindirəndə isə o, həmin əfsanəni bu kitabın səhifələrində görmüşdü. O vaxt, yəni kitabça çıxanda Qaraxanın sevincinin həddi-hüdudu yox idi. Dostu-tanışı çağırıb hətta böyük şadlıq məclisi düzəltmək istəyirdi. "Bu bizim qanımızda var, qanımızda! Yazıq anam elə anadangəlmə şair idi, hər ota, hər çiçəyə bir söz qoşurdu, qafiyəynən danışırdı. "Günə baxan günə baxar, dibindən sular axar, oğlum bir də Səriyyəni vursa, anasını yandırıb-yaxar". Anamın sözləridir! Mən ömrümdə bircə dəfə bizim Səriyyəyə əl qaldırmışdım, belə, barmağımın ucuynan vurmuşdum. Anam da, mənim onsuz da yumşaq ürəyimi yumşaltmaqdan ötrü söz qoşmuşdu" — deyə Qaraxan özünəməxsus hərarətilə aramsız ötərək, qardaşının kitabçasının heç də təsadüfi olmadığını sübut etməyə çalışırdı. Lakin Zəlimxan onun ümidini qırdı. "Səs-küy salmaq deyil, Qaraxan, bu mənim əvvəlinci-axırıncı kitabçamdır", — dedi. "Nə danışırsan, necə yəni əvvəlinci-axırıncı! Axı sən əməlli-başlı yazırsan, ay qaqaş, qurbanın olum!" "Yox, Qaraxan". "Əşi, necə yəni yox, niyə yox, nə üçün yox?" — deyə böyük qardaş az qala

ağlamsındı. Kiçik qardaş isə ciddi, təmkinli bir əda ilə izah etdi ki, "adi, namuslu jurnalist ola bilsəm, özü böyük şeydir". Qaraxan nədənsə bu cavabı bir növ yekəxanlıq sayıb qardaşından hətta incidi, "Bakıda kiminsə təsirinə düşüb", — deyə qohum-əqraba, tanış-biliş arasında bir müddət söylənə-söylənə gəzdi. O, danışır, deyinir, Zəlimxanın qarasınca asıb-kəsirdi. "Lovğalanır, lovğalanır! Əsl lovğa adamlar heç vaxt özlərini tərifləməzlər, qəsdən təvazö göstərərlər!.. Namuslu jurnalist! Guya Mayılovların hamısı namussuzdur, bir bu dəbbə namuslu çıxacaq!.." Lakin elə bu sözləri dediyi dəqiqədə belə, gizlində qaqaşı ilə fəxr etdiyini başa düşürdü.

O, boş vaxtlarında tez-tez həmin bu hündür, seyrək palıdların altına gəlir, hamar bir kötük üstündə oturub, qara suyun — "Pəri gölünün" sürünən ağ dumanına baxa-baxa "qaqaş, qaqaş" — deyib dadlı, hüznlü xatirələrə qapılırdı. Qaqaşının yazıçı olmasa da, tanınan, sayılan bir jusnalist, xüsusən öz doğma rayonunda həmişə hörməti gözlənilən bir ziyalı kimi yetişəcəyi günləri arzulayırdı. Həmin günlər bəlkə də artıq gəlib çatmışdı. Niyə "bəlkə?" Qəti demək lazımdır ki, gəlib çatmışdı! Bəs nədəndi ki, qardaşının bu günü ilə fəxr etmək əvəzində o, elə bil yenə də xatirələrlə yaşayırdı?

Qaraxan bu sualı dərhal unutmağa çalışdı. Bir qədər də tək qalsa hələ çox həqiqətin meydana çıxacığından qorxmuş kimi, yerindən qopub Böyüktalaya doğru döndü. Ancaq nə sualdan, nə də onun inadla özünə yol axtaran cavabından yaxa qurtarmaq mümkün idi. Qaraxan quru, sərt payız otlarını, xəzəl yığınlarını bu dəfə bilərəkdən bərk xışıldadaraq, sövq-təbii bir səylə fikrini dumanlandırmağa can atsa da qardaşı ilə söhbətdən aldığı təəssürat öz-özünə durulurdu; indi ona elə gəlirdi ki, vaxtı ilə hər dəqiqə başına dolandığı, qucağında gəzdirdiyi "qovğalı-qallı qaqaşı" elə o zamanlar qara suyun dumanı içində əriyib gedib, həmin ağlaşan-gülüşən pərilərtək əfsanəyə çevrilib, on beş-iyirmi dəqiqə əvvəl atasının yanına ötürdüyü qardaşı isə başqa adamdır. Qaraxanın çox az tanıdığı tamam başqa bir adam!..

Bayaq qardaşı qayıdıb həyətə enəndə, Zəlimxan qapının ağzında bir az duruxdu: "Bəs niyə tək? Kişinin Qaraxandan gizli sözü var, nədir?" Lakin içəridəki mənzərəni görən kimi hər şeyi unutdu. Qapını ehmalca çəkib, az qala nəfəs almadan, yumşaq, qara tuflilərinin burnunu yağlı döşəməyə ehtiyatla basa-basa, uzun və geniş otağın ortasına salınmış böyük xalının kənarına qədər gedib dayandı, atasına bir daha baxdıqda istər-istəməz gülümsünüb, başını azca yana əyərək, tamaşa eləməyə başladı.

Sabit Mayılov, daranmaqdan və sığallanmaqdan pilə kimi yumşalmış saqqalını meydan sinəsinə sərib, tünd-qırmızı məxmərdən, ucları qotazlı mütəkkə və ağ balınca baş qoyaraq, xalının üstünə nəhəng bir cəngavərtək döşənmişdi. Uzaqküncdəki stolun üstündə onluq lampa Zəlimxanın şəhərdə alışdığı gur və sərt işığa heç bənzəməyən, otağa dinclik, rahatlıq yayan şölələr saçırdı. Qapağı azacıq aralı qoyulmuş divar peçində odun yanıb qurtarmışdı. Parça-parça qırmızı közlərin ara-bərəsində xırdaca alovlar titrəşir, qocanın tərtəmiz qırxılmış iri başında əkd edirdi. Zəlimxan yavaşca əyilib yanını xalının küncünə qoydu, atasının dümağ, qalın qaşları altında kölgələnmiş yumulu gözlərinə bir də baxıb, "baba", — deyə astadan səsləndi. O, dil açan gündən atasını "baba" çağırmış, sonralar hətta təəccüb etmişdi ki, nə üçün başqa oğullar öz atalarına belə demirlər. Qəribə bir uşaq mülahizəsi ilə fikirləşmişdi ki, "ata" sözü çox lovğa səslənir, "dədə" deyəndə elə bir incə-mincə çıxır. "Baba" isə Zəlimxanın dilinə və ürəyinə yatırdı; bu kəlmə ona həm həlim və təbii, həm də ağır və təmkinli görünürdü... Bəlkə bu ondandır ki, Zəlimxan ümumən hər şeydə həlimliyi, eyni

zamanda ağırlığı və təmkini sevirdi? Böyük qardaşı, məsələn, lap cavanlıqdan qıvraqlığı, cəldliyi xoşlayır. Zəlimxanın yadındadır ki, Qaraxan geyim-kecimində azacıq ağırlığa, yöndəmsizliyə də dözmürdü. Altına ikinci dəfə padoş vurulan çəkmələrini geymirdi. Deyirdi: “Meşəçi, atüstü adam gərək quş kimi yüngül, oynaq olsun. Ayaqqabısından, belindəki kəmərindən tutmuş, köynəyinin boynuna qədər, gərək mum kimi yumşaq olsun. Mən heç müharibədə də “girzovıy sapoq” geyməmişəm, bu gün altı yamaqlı geyim?” Qaraxa elə indi, altı qız atası olduqdan sonra da həmin vərdişindən əl çəkmirdi. Nə isə, hərədə bir vərdiş olur. Budur, qoca, köhnə adəti üzrə, yenə də yerdə, xalı üstə yatır. Qaraxandan fərqli olaraq, qoca hər şeydə bərkliyi və sərtliyi sevir.

- Baba, ay baba, — Zəlimxan bir də dilləndi. Qocanın qaşları tərpəndi, yavaş-yavaş yığılıb ortada baş-başa durdu, sonra yenə də yavaşca ayrılıb iri göyümtül göz qapaqlarının üstündə çevrələndi. Zəlimxan onun geniş, hündür alnındakı tanış, doğma qırışlara, balaca burnunun sağ qanadındakı qonur xala və qalın, sərt dodaqlarının sərbəst yatımına bir daha tamaşa edərək, eyni ehtiyatla əlini xalıya dirəyib ayağa durdu, üslublu addımlarla yuxarı başa yeridi.

Bir il bundan qabaqkı kimi, sol divarın dibində, şüşələrin üstündə çox təbii rənglərlə bir cüt qırqovul çəkilmiş şkaf qoyulmuşdu. Şkafdan sağda, xalça üstündə ailə üzvlərinin, uzaq və yaxın qohumların şəkilləri düzülmüşdü. Zəlimxanın gözləri bu şəkillərdən yalnız birinin üzərində dayandı. Zümrüd… Vaxtı ilə hamı elə bilirdi ki, Zümrüd bu evdə böyüyüb boya-başa çatmış bir qız kimi kənara, bəlkə də heç ağıla gəlməyən bir ailəyə köçürüləcəkdi. Sonra hər şey dəyişdi. İndi isə evdə yenidən hər şeyi dəyişdirməyə çalışırdılar. Görək, görək bu öykəşiklik nə ilə qurtaracaq…

Zəlimxan yüngülcə köksünü ötürdü. Dönüb yenə atasına baxdı və geniş açılmış, qırpımsız, hirsli gözləri gördükdə ona elə gəldi ki, kişi heç bir an da yatmayıb, qapı açılandan indiyədək sıx, uzun kirpikləri arasından oğlunun hərəkətlərini izləyib. Doğrudanmı belədir? Necə ola bilər ki, bu bir ildə qocanın qəzəbi bir qətrə də soyumasın?

Zəlimxan bu fikrə inanmaq istəmədi.

Atasının gözləri üç addımlıqdakı bədənnüma güzgüyə baxırdı. Orada qara kostyumda və qar kimi ağ köynəkdə, azacıq uzunsov, ağ sifətli, ucaboy, zərif bir oğlan dayanmışdı. Oğlanın çox erkən tökülməyə başlayıb qabaq tərəfdən seyrəlmiş, sifətinin rəngilə təzadlı, qara, işıltılı saçları, iri, sakit baxışlı gözləri, eynilə Sabit Mayılovun burnuna bənzəyən xırda burnu və bir qədər ətli dodaqları vardı. Qol-qanadlı Mayılovlar ailəsində bu oğlanı sevməyən bir nəfər tapılmazdı. Qoca Mayılov isə elə bil onu nəinki sevmir, hətta heç tanımır, qocanın özündən və əziz qonaqlarından başqa heç kəsin ayaq basmadığı bu otağa oğlanın hansı cəsarətlə təpilib belə sərbəst gəzib-dolanmasına təəccüblənir, qaşlarını hirsli-hirsli çatırdı. Bəlkə qoca yuxulu idi və doğrudan da tanıya bilmirdi?..

- Baba, xoş gördük!

Qoca gözlərini güzgüdən ayırdı, amma indi də yönünü o biri tərəfə çevirdi.

Zəlimxan əyilib onun böyründə çöməldi, əlini qocanın kəmər yerində çarpazlanmış cod əllərinin üstünə qoydu.

- Üzümə niyə baxmırsan, baba?
Qoca, yavaş, amma inadlı hərəkətlə oğlunun əlini kənara itələdi, heyrətli bir yüngüllüklə kürəyini yerdən qaldırıb ayağa durdu, gövdəsinin bütün əzəmətilə dikəlib, nəhayət, oğluna baxdı. Sonra yenə üzünü kənara çevirdi.

- Hə, gəlib çıxıbsan…

- Gördüyün kimi, gəlib çıxmışam, baba.

- Mən gəlinimi gətirib qoymuşam evimə!

Nə?! Zəlimxan əvvəlcə heç nə anlamadı. "Xoş gəldin" əvəzinə deyilən bu hökmlü sözlərin mənasını dərk etdikdə isə, birdən gülünsündü; əslində bəlkə də faciəli hadisə ona çox qəribə və gülməli göründü.

- Necə yəni "gətirmişəm", baba?.. Məndən bir kəlmə xəbər almamış, bilməmiş… elə də şey olar?

- İstəyirsən qal, ərrik elə, istəmirsən — o yol, o da sən! — deyə qoca daha zəhmli danışıb saqqalını əsdirdi. — Gəlin mənim ocağımın başındadır. Adı burda çıxıb, canı da burda çıxacaq!

Zəlimxan başa düşdü ki, iş işdən keçib. Yaxşı, bəs Qaraxan məsələnin bu tərəfini niyə deməyib? Qardaşını vaxtından əvvəl hürkütmək istəməyib, yoxsa sadəcə, cəsarəti çatmayıb? Ya bəlkə ata ilə oğlu hər şeyi ölçüb-biçib, planlı iş tutublar? "Gəlinin gətirilib evə qoyulmasından", teleqram vurulmasından, yoldakı söhbətdən tutmuş, indi qoca onun belə sarsıdıcı bir xəbərlə qarşılaşmasına qədər, hamısı əvvəlcədən düşünülüb? Demək, belə çıxır ki, Qaraxan bütün yolu onunla qeyri-səmimi danışıb? Vay, vay! Zəlimxan qardaşının hər şeydən əvvəl səmimiyyətinə, insaniyyətinə hörmət edirdi.

Demək, indi səmimiyyət yoxdur?!

Zəlimxan öz hisslərini mümkün qədər düzgün və dəqiq ifadə etməyə çalışaraq:

- Baba, mənə elə gəlir ki, bizim ailəyə böyük fəlakət üz verir, — dedi. — Əgər qardaş qardaşa kələk gəlirsə, ata oğulla hesablaşmırsa, bu, fəlakət əlamətidir. Sən ki, dünyagörmüş adamsan, niyə çiy iş tutursan, ay baba?

Qoca elə bil onun əvvəlki sözlərini heç eşitməyib, axırıncılardan yapışdı:

- Baban dünyanın quyruğunu düyüb yola salıb, ona görə də çox yaxşı bilir nə təhər iş tutduğunu! — Onun sinəsi hiddətlə qalxıb-endi, isti nəfəsi bir metrlikdən Zəlimxanı vurdu. — Sən nə fikirdəsən? Əziz Mayılovun balasını gül təkin qoxlayıb ayaqlar altına tullayırsan? Olmayacaq! — deyə əlini az qala tavana qədər qaldırıb orada şəhadət barmağını silkələdi. — Nə qədər ki bu qoca Sabitin qaraltısı bu evdədir, sən deyən olmayacaq. Mən öləndən sonra, kefiniz buyurar, bir-birinizə arxa çevirərsiniz, nəsli-kökü dağıdıb yerində turp əkərsiniz, öz işinizdir. Hələlik mən sağam!..

Zəlimxan nəyi isə aydın başa düşməmişdi. Nəyi?

O, gözlərini xalının boz saçaqlarına dikib gərgin düşündü.

Və tapdı.

Əgər qardaşının doğrudan da "əlli-ayaqlı getmək" təhlükəsi onun özünün dediyi qədər ciddidirsə, bəs qoca bu barədə niyə susur? Doğrudanmı bu evlənmə Qaraxanı xilas edə bilər? Qətiyyən ağıl kəsən şey deyil, qətiyyən! Bu fikir onların başına hardan girib? Bəlkə heç bir təhlükə qorxusu-filanı yoxdur, bütün həngamə, hamısı "xeyir işi" başa çatdırmaq üçündür, qurğudur? Elə isə… dəhşət! Elə isə, indi bircə o qalır ki, Zəlimxan, daha bir kəlmə dinib-danışmadan, dönüb orta otağa adlasın, paltarasılandan paltosunu, kepkasını götürsün və… çıxıb getsin? Ataya, qardaşa, hamıya arxa çevirsin, gedib yalnız özü, öz arzuları üçün yaşasın? Mümkündürmü?.. "Gəlin…" O indi haradadır, neyləyir, nə fikirləşir? Doğrudanmı indi Zümrüd bu qonşu otaqlardan birində, "ocaq başında" oturub ərini gözləyir? Özünü biləndən indiyədək, heç vaxt heç kəsə boyun əyməyən Zümrüd bu dəqiqələrdə bəzəkli gəlin otağında oturub, boynunu burub taleyinin əmrini gözləyir? Bəlkə qocanın bu xəbəri də yalandır? Bəlkə Zümrüdü də, Qaraxanın teleqramı kimi bir vasitə ilə, al dililə gətiriblər? Gətiriblər ki, bu otaqda Zəlimxananın razılığını aldıqdan sonra o biri otaqda Zümrüdə şad xəbər versinlər?!

Zəlimxan atasına baxdı.

Qocanın hər kəsi qorxudub, çəkindirəcək qədər kükrəyən qəzəbi də, sözləri də eynilə keçənilki vəziyyəti, Zəlimxanın evdən çıxıb getdiyi dəqiqələri xatırladı. Deməli, vəziyyət təkrar olunurdu. Bəs niyə getmirdi? Onda, keçən il Zəlimxan atasının rəftarını, onun "əsl məhəbbət", "evlənmək, ailə" haqqında fikri-xəyalı ilə, arzuları ilə hesablaşmamasını, daha doğrusu, bu mülahizələri eşitmək belə istəməməsini böyük faciə kimi yaşamışdı. Bəs indi?

Zəlimxan nadir bir soyuqqanlıqla fikirləşdi ki, indi yara köhnəlib, qulaqları dolub. Ötənilkinə nisbətən qocanın bir addım da irəli gedib "gəlinini gətirib evinə qoymasına" baxmayaraq, təkcə vəziyyətin özü yox, hətta sözlərin də, demək olar ki, eynən təkrarı Zəlimxana çox köhnə, çeynənmiş bir tamaşa təsiri bağışladı. Və o, bu dəqiqə çıxıb getmək əvəzinə atası ilə səbirli, toxtaqlı söhbət eləmək fikrinə düşdü.

- Bəlkə oturaq, baba?

Qocanın gözləri təəccüblə bərəldi. O, qəzəbi və əzəməti ilə heç tutuşmayan qəribə bir sadəlövlüklə üstdən-aşağı oğluna baxdı:

- Necə yəni oturaq?.. Bu nə deməkdir?

Zəlimxan gülümsündü:

- Gör nə qədər hirslisən ki, oğlunun nə dediyini də başa düşmürsən, ay baba. Mən yoldan gəlmişəm. Özüm də acam. O cür bədxəbər teleqramla ürəyimi üzməyiniz bəs deyilmi ki, üstəlik burda da zülm eləyirsiniz, baba?

- Hm… Bilmirəm kim kimə zülm eləyir… — Qoca şaşqınlıqla yan-yörəsinə baxdı. Lakin o, küt adam deyildi. Oğlunun öz təmkini və iradəsilə onun tərksilah edə biləcəyini başa düşüb, birdən yenə dimdik dartıldı. Gurultulu addımlarla yeriyib qapını aralayaraq: — Ay uşaq, kim var orda? — deyə səsləndikdən sonra qayıdıb şübhə ilə oğlunu süzdü. — Sözü belə yayındırmaqda məqsədin nədir!

- Sənnən üz-üzə əyləşib ata-oğul kimi, ürəkdən, səmimi söhbət eləyib dərdləşməkdən savayı heç bir məqsədim yoxdur, ay baba! — Zəlimxan bu dəfə elə mütəəssir görkəmlə dilləndi ki, qoca istər-istəməz gözlərini yerə dikdi, qaşlarını çatdı.

- Keçən il mənə qulaq asmadın, çıxıb getdim. Bu il də belə top-tüfənglə qarşılayırsan, — deyə Zəlimxan davam etdi. — Niyə bircə dəfə soruşmursan ki, ay oğul, dərdin nədir, bir ətraflı danış, izah elə görüm, beş il nişanlı qaldığın bir adamdan niyə üz döndərirsən?.. Qaraxanın qızları mənə yazırlar ki, baba hər gecə sənin kitabından bir səhifə oxutdurub qulaq asır, sonra yatır. Oxudum bu məktubu, gözlərim doldu, baba. Xəyalıma gəldi ki, bayaq burda uzandığın kimi arxası üstə uzanmısan, Məryəm qiraətlə oxuyur, sən də qulaq asırsan. O məktubda mən sənin ürəyini gördüm, həm bir ata kimi, həm də insan kimi, gözəl ürəyini gördüm. Çünki onda mən səni başa düşdüm. İndi isə, açığı, başa düşmürəm. Nə olar bir az da mənim özümə qulaq asasan, baba? Mən kitab deyiləm, canlı insanam!.. Gecəni gündüzə qatıb dalbadal məqalə yazıram, guya başqalarına tərbiyə verirəm, amma özüm öz taleyimi həll eləyə bilmirəm. Belə olmaz, baba!..

Qoca, birdən nədənsə qızarmış gözlərini qaldırıb pəncərədən talanın alaqaranlığına baxdı, Zəlimxana elə gəldi ki, kişi qəhərləndiyini gizlətməyə çalışır. Lakin onun səsindən nəinki qəhər, heç adi kövrəklik də hiss olunmadı.

- Yaxşı danışırsan! Danışmağı başarırsan!...

Zəlimxan köksünü ötürdü.

- Mən ömrümdə sənin qabağında belə açıq danışmamışam, baba. Bilirsən ki, hörmətini saxlamışam, həmişə pərdə gözləmişəm. İndi məcburam açığını deyim ki, bu işdə səndən də, qardaşımdan da əvvəl mənim sözüm eşidilməlidir. Axı bu ömür-gün sövdasıdır, baba!...

Qoca əlini cibinə atıb təsbehini çıxartdı. Zəlimxanın ürəyində bir ümid qığılcımı yandı: təsbeh ki ələ gəldi, demək, təmkin qəzəbi üstələməlidir.

Lakin onun zənni düz çıxmadı.

- Ömür-gün sövdası! — deyə qoca təkrar etdi və bununla da yenidən alışdı. — Sizdən olsa ömrünüzü-gününüzü subaylıqla çürüdəsiniz, o dünyaya da subay gedəsiniz! Mən sizin o aya, ulduza uçurtduğunuz quyruğu tüstülü şeytan əməlindən filandan, yerdə oturub göynən

əlləşməyinizdən baş açmasam da, özünüzün dabbaxda gönünüzü tanıyıram! Sürçəkləyibsiniz, xarab olub gedibsiniz! Ailə düşmənisiniz hamınız! Barmağımı qatlayıb saymışam, təkcə bu meşənin içində, Qaraxanın o şitillikdə işləyən fəhlələrinin arasında bircə düjün gözü yaşlı gəlin var. Hardadır onların ərləri, hə?! Deyə bilərsənmi, canlı insan!? Canlı insan o göz yaşlarını da görər, tək öz canının qeydinə qalmaz! Niyə dillənmirsən? Sizi şəhərə yollayıb ondan ötrümü oxuduruq, ondan ötrümü alim, kitabyazan eləyirik ki, bir Quran çərəkəsiycən söz yazmamış, çanaqdan çıxmamış çanaxınızı bəyənmiyəsiniz, bizim su sonası təkin gözəl-göyçək balalarımızı bu meşənin içində gözüyaşlı qoyasınız, qırmızıdodaq, dizdən yuxarı tuman dalınca düşəsiniz!?. Hə, nə söhbət eləmək istəyirsən sən mənnən! Sənin yəni sözün də var?!. Ay uşaq, harda qırılıb batıbsınız!

Qocanın pəhləvan nərəsindən uzaq küncdəki lampanın alovu uzanıb-çəkildi. Onun zəhmi, hökmü Zəlimxanın olan-qalan ümidini də alt-üst etdi. Demək, yeganə çıxış yolu yenə də evdən baş götürüb getməkdə idi?

Zəlimxan fikirləşdi ki, elə bil tale özü lap uşaqlıqdan onu bu evə yovuşdurmaq istəmir.

O, atasının ən incə cizgilərinə qədər tanış və doğma sifətinə son vidaya bənzəyən təəssüflü, qəmli bir nəzərlə baxaraq, yavaş-yavaş qapıya doğru yeridi.

Demək, yenə gedir. Qocanın iradəsində tərəddüd, təbəddülat əmələ gətirə biləcək bir cümlə, bir kəlmə də demədən, eynilə keçən ilki kimi çıxıb gedir. O gedişlə indikinin arasında bircə fərq var idi ki, onda Zəlimxan bu qapıdan sarsıntıdan tamam kütləşmiş, elə bil iflic olmuş beyinlə çıxmışdı. O biri otaqda əlinə-ayağına dolaşan qızların ondan nə istədiklərini belə dərk etməmişdi. İndi isə o kütlük, ağırlıq yox idi. Əksinə, çox aydın və sərrast fikirləşirdi: “Səninlə danışmaq mümkün deyil, baba. Qayasan, qranitsən, baba!... Hm, di gəl indi inan ki, dodaqlarının tərpənişinə, saqqalının titrəməsinə qədər doğma olan bu adamla sənin aranda bu qədər dərin uçurum var!”

- Xudahafiz, baba… — Zəlimxan yenidən qapıya meylləndi. Həmin bu dəqiqədə Sabit Mayılovun ən çox qorxduğu, Zəlimxanın isə heç gözləmədiyi bir hadisə baş verdi.

Astanada, şəvə gözləri qeyri-adi bir parıltı ilə yanan, solğun, zərif bir qız göründü. Zəlimxana kinli bir nəzər salaraq, nəm kirpiklərini endirdi, iti, əsəbi addımlarla yeriyib qocanın qarşısında dayandı, görünür ki, təmkinli olmağa, öz ləyaqətini qorumağa çalışaraq, qanı qaçıb göyərmiş dodaqlarını bir-birinə sıxıb yerə baxdı. Lakin nə bu nazikcə, solğun sifətdə, nə bu nəm kirpiklərdə, nə də xırdaca döşlərin arasında, qırmızı ipək koftanın yaxasına sıxılıb titrəyən balaca əllərə təmkin yaraşırdı. O kim bilir, necə bir gərginlik hesabına, nəhayət, göyərmiş dodaqlarını tərpətdi və təəccüblüdür ki, doğrudan da təmkinlə dilləndi:

- Baba… bağışla, həyasızlıq eləyirəm. Mən çölə atılmamışam… — Nazik, titrək səs yarıda qırıldı.

Qocanın elə bil beli qırıldı. Bir neçə gün əvvəl o, Zümrüdü atasının evindən gətirməyə gedəndə, Əziz Mayılov da eynilə bu sözlərlə söhbətə başlamışdı: “Mənim uşağım çölə atılmayıb, — demişdi. — Aparırsan apar, öz evidir, getsin. Ancaq gəlin kimi yox, ailənizin doğma uşağı kimi…”

Qoca birdən-birə tor görən gözlərini Zümrüdün dodaqlarından ayırmırdı. Lakin qız deyilməli sözünü deyib qurtarmışdı. Hələ Zəlimxanın içəri girdiyi dəqiqədən pəncərəni ehtiyatla aralayıb, eşikdə, talanın iliyə işləyən rütubətli soyuğunu hiss etmədən, ata ilə oğulun mübahisəsini dinləyə-dinləyə hazırladığı, etirazla dolu odlu-alovlu sözlərdən beşdən birini belə deməsə də, hər halda fikrini çatdırmışdı. Bir-ikicə kəlmə də danışsaydı, ağlaya bilərdi. Amma, nə onun haqqını müdafiə eləyən bu qocanın, nə də ondan üz döndərən oğlanın qarşısında ağlamaq istəmirdi. Buna görə də susdu. Sağ əli yavaşca açıldı, əti kəsib orada özünə yuva salmış nişan üzüyü taqqıltı ilə döşəməyə düşdü, sanki həyasından qızara-qızara diyirlənib xalının saçaqlarının altında gizləndi. Qız isə qəfildən gəldiyi kimi, qəfildən də dönüb otaqdan çıxdı. Bu elə bil sürəkli gediş oldu ki, hətta Zəlimxan içərinin tərpənib-dalğalanan havasını üzündə hiss etdi…

O biri otaqda hamı ayaq üstə idi. Qaraxan, Səriyyə bacı, qızlar, Kərəm Mayılov, onun sağ-solunda şaşqın, susqun adamlar… Ata ilə oğulun arasında nə oldu? Zümrüd hara belə yüyürdü?.. Dəqiqələr ötür, heç kəs sükutu pozmağa cəsarət etmirdi. Pilləkəndən ayaq səsləri eşidildi. Gələn adam deyəsən arada bir yıxıldı, qalxıb yüyürdü. Qaraxanın böyük qızı idi. Azacıq sarıya çalan şabalıdı hörükləri açılıb, uca, iri sümüklü, dolu bədəni uzunu səpələnmişdi. Boz çit koftanın yaxası açılmışdı, qızın iri, hündür döşlərinin arası görünürdü. Səhərdən-axşama qədər həyətdə anası ilə çiyin-çiyinə çalışıb, ailənin qurtarmaq bilməyən iş-gücünün ağırlığı altında heç yana, heç yerə tələsməyən bu yorğun, susqun Məryəmin belə gözlənilməz təlaşı əvvəlcə təəccüb doğurdu. Sonra içəridəkilər onun nə isə bəd xəbərlə gəldiyini hiss edib tərpənişdilər. Qaraxan irəli yeridi.

- Bu nə vid-fasondur! Nə olub sənə?

- Qaçdı… Zümrüd…

- Hara?

- Bu yana, qara suyun axarına sarı… Mən qızları çağırdım, yolunu kəsdik, əlimizdən çıxdı…

Məryəm istiyə-soyuğa düşməkdən dərisi ağac qabığı kimi codlaşmış iri əlini elə bil çətinliklə qaldırıb alnının tərini sildi. Solğun bənizli, zərifcə Zümrüdün bu cür bir əldən qopa bilməsi onun necə qaçdığı barədə aydın təsəvvür oyatdı.

Məryəm elə bil ölüm xəbəri gətirmişdi. Qaraxan özünü itirib döyükürdü. Səriyyə bacı kəlağayısının ucunu gözlərinə yaxınlaşdırıb başını aşağı salmışdı. Qızlar orada-burada hıçqırışırdılar. Hələ bayaqdan, üzüyün yerə atıldığı dəqiqədən, beli əyili duran qoca indi bir az da əyilmişdi. Təkcə Zəlimxan əvvəlki kimi gərgin və düşüncəli görünürdü.

Kərim kişi dirsəyi ilə əvvəlcə sağ, sonra sol yanındakı meşəçiyə toxunub qapıya işarə etdi. Tələsik çıxıb hara isə getdilər. Zığıldaşan, titrəşən bacılarına elə bil nifrətlə baxıb, üst-başını düzəldən Məryəm də dönüb həyətə düşdü.

Zəlimxanın səssiz addımlarla, hiss olunmadan bu biri otağa keçib, paltarasılandan paltosunu və kepkasını götürdüyünü görəndə qızların qısıq hıçqırtıları hönkürtüyə çevrildi. Qoca o yanda dikəlib əllərini belinə qaldırdı. Qaraxanın dodaqları səyridi. Lakin Zəlimxanın ötəri baxışı necə baxış

oldusa, böyük qardaş səsini çıxarda bilmədi. O, sürətlə pilləkəndən aşağı düşən qardaşının arxasınca yönəlmək əvəzinə atasının üstünə yüyürdü.

- Neyləyim, a kişi, bir məsləhət gör!

- Qızı qaytarın! — deyə Sabit Mayılov qısaca əmr verdi.

Mayılovlar ailəsində görünməmiş bir çaxnaşma başlandı. Gündüzlər aramla xışıldayan, gecələr dərin sükuta batan bu meşə içində bəlkə də ilk dəfə hamı ayağa qalxdı, adi vaxtlarda öz qalın kürkünə bürünüb, idarənin dəhlizindən kənara çıxmayan gözətçi Mirələm kişidən tutmuş, ov tulası Çapığa qədər, hamı yola-izə düşdü, rayonda, demək olar ki, ən hörmətli adam sayılan Əziz Mayılovun təkcə övladı, birdən-birə az qala bütün meşəçilər üçün başdan-ayağa müəmmaya, möcüzəyə çevrilən Zəlimxan Mayılovun keçmiş nişanlısı Zümrüdü axtarmağa çıxmayan bir nəfər də qalmadı. Yalnız səhərisi, gün doğub Böyüktalanın şehini qurutmağa başlayanda, fin evinin qabağında maşından düşən Qaraxan, qızın gedib şəhərə, atası evinə çıxdığını xəbər verdi.

Şıq süvarı qaməti əyilib, beli donqarlanmış, oynaq gözləri durğunlaşmış Qaraxan, həyətə toplanmış adamların birinə belə baxmadan, elə bil yas içində susub kənara çəkildi: eynilə dünən axşamkı kimi, arvadının da, işçilərinin də suallı nəzərlərini üzündə hiss etdikdə, olub-keçənlərin günahının hamısı təkcə onda imiştək, başını bir az da endirdi.

Bu vaxt Sabit Mayılov bütün meşəçilərin gözü qabağında Zəlimxana üz tutdu:

- Çıx get, bala, mənim Zəlimxan adında oğlum yoxdur. Zəlimxan ölüb, sən onun qaraltısısan! — dedi. Sonra böyük oğluna sarı döndü. — Qabağına durub eləmə! Eşidirsənmi!? — deyə əlavə etdi və qəribə bir qürural, dim-dik yeriyərək, gözünün ucu ilə belə arxaya baxmadan pillələri qalxdı, öz otağına girib, qırmızı palıd taxtasından, ağır qapını arxasınca çəkdi…

Zəlimxan, bütün gecəni meşədə gəzdiyindən, yağışdan çıxmış kimi islanıb ərpimiş paltosunun boynunu qaldırdı, kepkasını qaşlarının üstünə basıb akasiyalığa doğru yönələndə, Qaraxan onun arxasınca bir neçə tərəddüdlü addım atdı. Niyə dayandı? Atasının hökmünü xatırladı? Yox, əslində Qaraxan qocanın son sözlərini heç eşitməmişdi də. O özü, baş verən müsibətdən sonra Zəlimxanın qabağında durmağı mənasız hesab etdi.

Zəlimxan isə, qəribədir ki, yolun yarısına qədər hər dəqiqə Qaraxanın arxadan özünü yetirəcəyini gözləyə-gözləyə getdi. “Qaqaş, qurbanın olum, qayıt, belə getmə! Olan oldu, keçən keçdi, qardaşının balalarının göz yaşına qıyma, qayıt, qurbanın olum!” — Qaraxanın başqa cür yox, məhz bu sözlərlə onu dilə tutacağını gözləyə-gözləyə akasiyalığı keçdi. Qaraxan gəlmədi. Zəlimxan dünən üstünə siqaret basdığı kötüyün yanından da ötdü, — arxadan səs-səmir eşidilmədi. Torpaq yolun meşədən çıxıb asfalta qovuşduğu yerə çatanda o, ümidini tamam kəsdi və burda birinci dəfə dönüb geri baxdı. Bomboz, otsuz-ələfsiz güzəngah, getdikcə daralan, kimsəsiz yol, saralan meşə… Günəşin təzəcə ucaldığı, soyuq və təmiz havalı bu payız səhərində lap uzaqlarda yolun çala-çuxurları, maşın izləri belə, əl içinin cizgiləri qədər yaxın və aydın görünürdü. Böyüktala da elə bil lap yüz- yüz əlli

addımlıqdaca idi. Orda, meşənin üzərində dümdüz, ağ tüstü sütunları qalxırdı. Bu sütunlar lap yuxarılarda da ayrı-ayrılıqda, nəzilə-nəzilə göyün dərinliyinə milləndi.

Zəlimxanın yorğun, üzgün beynindən bir fikir keçdi. Böyüktalada uşaqdan böyüyə, adətən, hamı quşlarla birgə oyanır, hələ hava qaranlıq ikən ocaqlar qalanır, günün bu vaxtında artıq hərə öz işinə-gücünə gedir, od-ocaq sönmüş olur. Bu gün orada həyat tərzi dəyişib; uşaqlar məktəbə gecikiblər, böyüklərin atları yəhərlənməyib, hamı narazılıqla gözünü ocağa dikib. Bütün bu narazılığın səbəbkarı isə … odur? Zəlimxandır? Niyə? Belə bir təəssürat, yox, heç də təəssürat yox, aydın bir fikir hardan meydana gəldi?.. Dümdüz sütunlar çaxnaşıb bir-birinə qarışdı, qəfildən qaralan hava yoxa çıxdı. Zəlimxan əlini alnına aparıb gözlərini yumdu, hələ şüurunu tamam itirməmiş, ayaq üstə ikən, dünən səhərdən, teleqram alandan bəri dilinin arasından heç su da keçmədiyini və yuxusuzluğunu ağlına belə gətirmədən fikirləşdi ki, yarımca saat əvvəl atasını o cür dəhşətli hökmünü tamamilə soyuqqanlıqla dinləyib, keçən ildən bəri cərəyan edən hadisələrin təbii məntiqi nəticəsi kimi qiymətləndirdiyi və bu vaxt acı təəssüf hissindən başqa heç nə duymadığı halda, indi ona nə oldu? Yoxsa, dünən axşam atasına xəbərdarlıqla dediyi “fəlakətin” dəhşətini yalnız indi duydu?.. Bundan o yana daha heç nə fikirləşə bilmədi. Gözünü açıb ona nə olduğunu başa düşdükdə Zəlimxana elə gəldi ki, burada dayanıb arxaya baxdığı dəqiqədən sonra azı bir saat keçib, deyəsən elə oturduğu yerdəcə yatıb. Lakin qəribə idi ki, günəş bayaqkı yerindəcə dururdu. Böyüktalanın üzərində tüstü sütunları da eyni qayda ilə yüksəlirdi. Yoldakı təkər izləri eyni aydınlıqla görünürdü. Ora yenə də kimsəsiz idi, o, Zəlimxan isə burada, yol ayrıcında, yurdsuz-yuvasız bir yolçu kimi oturmuşdu.

Deməк, fəlakət! Fəlakət onda idi ki, atası, camaatın gözü qarşısında onu oğulluqdan çıxarmış, evdən qovmuşdu. Göylər yerə enər, Sabit Mayılov dediyindən dönməz! Fəlakət bir də onda idi ki, Qaraxanın gözəl, uca qaməti əyilmişdi, beli donqarlanmışdı. Əsas fəlakət isə bunda idi ki, indiyəcən hamının qibtə ilə baxdığı Mayılovlar ailəsində çaxnaşma düşmüşdü, kədər və həyəcan gəlmişdi. Bu ailənin çörək qazananını, sevimlisini nə isə dumanlı təhlükə gözləyirdi. Dumanlı, ancaq labüd bir təhlükə! Zəlimxan indi buna inanır və haraya isə, kimə isə müraciət etməyə, qardaşının taleyi ilə maraqlanmağa ehtiyac duyurdu. Başını itirib, özünü dağa-daşa vuran qətrəhm qardaşının taleyi ilə!.. Əslinə baxsan, özü üçün dəqiq aydınlaşdırmasa da, onun Böyüktaladan yol ayrıcına qədər ayaqlarını sürüyə-sürüyə gəlməsinin, hər dəqiqə Qaraxanı gözləməsinin səbəbi elə bu idi. Yalnız bu? Zəlimxan özünəməxsus səbri və təmkinini itirmədən, sakit, ancaq ardıcıl gərginliklə diqqətini cəmləməyə, beynində qu tükünə çevrilib uçan bir fikri tutmağa çalışdı və yalnız uzun işgəncədən sonra tapdı ki, Qaraxanı gözləməsinin bir səbəbi də Zümrüd haqqında yeni düşüncələrdi. Nə qədər təəccüblü olsa da, həqiqət belə idi, indi o, Zümrüdün qarşısında özünü günahkar kimi hesab edirdi. Bu təəccüblü yox, bəlkə çox heyrətli idi. “Mən çölə atılmamışam” deyən o titrək, eyni zamanda qürurlu səs hələ də Zəlimxanın qulaqlarında cingildəyirdi. Zümrüdün baxışları, o sürəkli gedişi Zəlimxanı nədə isə təqsirləndirirdi. Dəqiqələr ötdükcə, o özünü daha çox günahkar hiss edirdi. Lakin, indi bu hissin izahını sonraya saxlayıb, hekayəmizin gedişinin ləngiməsi bahasına olsa belə, keçmişə qayıtmalı və bir sıra başqa təfsilatlar danışmalıyıq. Çünki, əslində, hekayə elə bu təfsilatlardan ibarətdir.

Birinci Təfsilat
Zümrüd
Yuxarıdakı qəziyyədən beş il əvvəl, hələ meşədəki gecə məktəbinin onuncu sinfində oxuduğu vaxtlarda Zəlimxan Zümrüdə demək olar ki, laqeyd idi. Hətta ondan acığı gəlirdi. Zümrüd elə

işlərmi tuturdu ki, acığı gəlməyəydi? İlin yarısını şəhərdə, atası evində, yarısını isə meşədə keçirdiyinə görə, Qaraxanın qızlarının “iki evli pişik” adlandırdıqları bu arıq, balacaboy qız doğrudan da pişik kimi bir şey idi; səhərdən-axşama qədər qazmaların belində, ağacların başında gəzirdi. Damdan qurut yox olub, kimin işidir? Zümrüdün! Badyada südün üzü yalanıb, kimin işidir? Əlbəttə, Zümrüdün! Qışda Zəlimxan səhər-səhər oyanıb çəkmələrini tapmırdı. Acığından, başqa ayaqqabı geyinmədən, dizə qədər qara bata-bata, qıçları göynəyə-göynəyə gedib Zümrüdü tapırdı. Ancaq o hələ dillənməmiş, Zümrüd, dəcəlliyinə uyuşmayan bir itaətlə, dərhal çəkmələri çıxarıb onun qabağında cütləyirdi, yazıq-yazıq boynunu bururdu:

- Bəs mən indi ayaqyalın necə qayıdım, ay qaqaş?

Zəlimxan dinməzcə, yaş ayaqlarını zorla çəkmələrə salıb nəfəsini dərirdi.

- Necə mən gəlmişəm, elə də sən qayıt, — deyə dodaqucu dillənib yola düzəlirdi. Lakin onun ürəyi çox yumşaq idi. Bəlkə də həddindən çox yumşaq. Beşcə addım aralanmamış dönüb geri qayıdırdı, dinməz-söyləməz əyilib Zümrüdü belinə götürürdü.

- Bağışla, qaqaş, sənə yaman əziyyət verirəm, — deyə Zümrüd yalvarırdı. Böyüktalaya yetişib evə yaxınlaşanda isə, birdən pişik cəldliyi ilə yerə atılıb, nazik, cingiltili səslə qəhqəhə çəkib, qardan, soyuqdan çəkinmədən qaçıb aralanırdı. Məlum olurdu ki, bütün bu oyun ancaq “qaqaşı minmək” üçün imiş. Niyə bir başqasını yox, məhz qaqaşı? Zəlimxan bu barədə heç fikirləşmirdi də. Soruşan olanda isə laqeydliklə əlini yelləyirdi: “Nə bilim? Başı batmasın, deyirsən mənnən göz yağı yeyib”.

Yazda, səhərlər çəkmə əvəzində şalvar çarpayının başından yox olurdu. Hanı şalvar? Əlbəttə, Zümrüd geyib, Qarasuyun qırağında tut ağacına çıxıb, tut yeyir. Əstəğfurullah! İndi neyləyəsən? Şalvar da, xalatı kimi, bircədir! Yeniyetmə oğlan durub dizliyi ağara-ağara düzə düşsün? O, Məryəmin, ya da Səriyyə bacının şalını belinə dolayıb Qarasuyun qırağına yollanır, tut ağacının altında dayanıb mat-məəttəl tamaşa edirdi.

- Bəli də, əcəb zəmanədir, Zümrüd xanım, qızlar şalvar geyir, oğlanlar da yubka.
- Sən ki, yubka geyməyibsən, ay qaqaş.
- Bəs bu nədir?
- Şaldır də, Məryəmin şalına bürünübsən. Mən heç razı olarammı sənin təkin göyçək oğlan yubka geysin, qaqaş?
- Gözəlliyin, çirkinliyin məsələyə dəxli yoxdur, — Zəlimxan pərt olub mızıldanırdı. — Soyun şalvarı, tulla aşağı. Dərdim-azarım var.
- Bıy, Allah məni öldürsün, nə dərdin var, ay qaqaş?
- Demək istəyirəm ki, işim-gücüm… soyun, soyun…
- Səni ki, Xan əmi bəy balası kimi saxlayır, səhərdən axşamacan elə kitab-dəftərnən oynayırsan, o nə iş-gücdür mən bilmirəm, qaqaş?
- Kitab-dəftər bəyəm iş deyil? Az söylət məni, soyun şalvarı!

Zümrüd budaqdan sallanıb şalvarın balaqlarını yellədir, sonra ağacın haçasında qəsdən ləng hərəkətlə, səliqə ilə əyləşib qıçını-qıçının üstünə aşırırdı.

- Adam bunda elə ləzzətnən oturub-durur ki, qaqaş. Yubka da sənə ləzzət verirmi?
- Zümrüd, qurtar!
- Mən heç sənin hirslənməyini görməmişəm, qaqaş, nə olar, bir hirslən, baxım görüm necə hirslənirsən.
- Sən axırda məni dəli eliyəcəksən, Zümrüd!
- Bıy, hirslənməyin elə budur? — Zümrüd şaqraq qəhqəhə ilə gülüb, tutdan qaralmış nazik dodaqları arasından dümağ, zərif dişlərini ağardırdı. — Şalvarını bir şərtnən soyunaram, qaqaş.
- Yenə minmək həvəsin var? Minirsən gəl min, daha öyrəncəkli olmuşam. Gəl!..
- Yox, qaqaş. Qışdan bəri böyümüşəm, qorxuram belini ağrıdaram. Mən sənə əziyyət vermək istəmirəm, qaqaş.
- Əcəb əziyyət vermirsən! Soyun şalvarı bu dəqiqə! — Zəlimxan "yubka"nın arasında qıçlarını utancaqlıqla, ehtiyatla ata-ata ağaca dırmaşmağa məcbur olurdu. Məsələnin ciddiləşdiyini görəndə, nəhayət, Zümrüd, "şərtini" söyləmədən, yenə itaət göstərir, şalvarı çıxarıb sahibinə qaytarırdı. Bütün bunlar Zəlimxan üçün adi şıltaqlıqdan, dəcəllikdən başqa bir şey deyildi. Lakin bir dəfə…

Bir dəfə, axşamın aydınlığında Səriyyə bacı qızlarını başına toplayıb Qarasuyun qırağında qaynar qazan asmışdı. Zəlimxan ailənin buraya yığışdığını bilirdi. İdarənin iki kilometrliyindəki fəhlə barakları yanından, məktəbdən qayıdanda ocaq tərəfə buruldu. Belə sərin, aylı-ulduzlu yaz axşamlarında nə isə o, heç vaxt evə baş salmaq istəmir, meşədən əl-ayaq tamam çəkilib, ağacların arasında ancaq tək-tük sirli şıqqıltılar eşidilən saatlarda yavaş-yavaş gəzib-dolanmağı, kötük üstündə, təpə belində oturmağı, Qarasuyun otlar üzərində narın şeh düzə-düzə sürünərək çökəklərdə yatan, zolaq-zolaq duran ağır, tənbəl dumanına, çinarların, palıdların ulduzlara yüksələn sakit əzəmətli budaqlara tamaşa eləməyi çox sevirdi. Qaraxan hələ o vaxtlar qaqaşının başını sığallayaraq, bir növ peyğəmbərlik eləyib: "Axırda səndən yazı-pozu adamı çıxmasa mən heç nə bilmirəm. Nə qədər ki qardaşının ayağı üzəngidədir, sən gəz, qurbanın olum", — demişdi. Əslində elə bu sözlər də Zəlimxanda yorulmaq bilmədən gəzib-dolaşmaq, seyrə dalmaq eşqini artırmışdı. Amma o axşam, yəni Səriyyə bacının qaynar asdığı axşam Zəlimxanı qara suyun dumanının zolaqları arasında şöləlnib çataçat yanan ocağın yanına çəkib aparan heç də həmişəki seyrçilik həvəsi deyildi. İki gün əvvəl meşəçilərin arvadları fin evinin həyətində, kölgəlikdə kilim sərib çubuqla yun çırpırdılar. Zümrüd, adətinin əksinə, bir yanda sakitcə oturub, maddım-maddım gah Zəlimxana, gah da arvadların əllərində vıyıltı ilə havanı yarıb küt tappıltı ilə yunun içində cumin çubuqlara baxır, elə bil öz sakitliyindən və yaşmağı burunlarının üstünə çəkib yunun tozundan qorunan qadınların ciddiyyətindən darıxırdı. Zəlimxan onun belə dinc, hətta bir qədər qəmli oturmasından təəccüblənirdi: "Bu qızdan nə əcəb?". Zümrüd elə bil onun fikrini duydu və birdən dik atılıb, indiyə qədərki hərəkətlərinin hamısına şükr oxutduran bir hərəkətlə Zəlimxanı mat-məəttəl qoydu: əvvəlvə Kərəm kişinin özündən iki dəfə cavan, qırmızıyanaq arvadının çubuğu endirdikcə tərpənən ağır döşlərinə, sonra Zəlimxana ani, oynaq bir nəzər fırlatdı və… gözlənilməz, həm də anlaşılmaz bir hərəkət! — iki çəngə yun götürdü, çit donunun yaxasından içəriyə təpişdirdi, sinəsinin üstündə, sağ-solda yumruladı, şeytan gözləridək parıldayan qara gözlərini Zəlimxana dikib, "bax, bax," — deyə qarayanıq əllərinin uclarını yumurlanmış döşlərinə vura-vura gülümsündü: "Bax, bax, qaqaş…" Arvadlar əl saxlayıb yerbəyerdən hoqquldaşdılar: "Biy, sənin günün qara gəlsin!" "Az, bu batmış neylədiyiydi?" "Bıy, sənin talağın çevrilsin, ay bala!.." Qazmaların alçaq çardaqları altında kölgələnən kişilər, oğlanlar ağız-ağıza verib qaqqıldaşdılar. Zəlimxan isə, ömründə bir kəsə bir kəlmə ağır, acı söz belə deməmiş bu sakitcə oğlan isə, bu dəfə yerindən necə qəzəblə atıldığını, şapalağı necə çəkdiyini bilmədi. Tək onu hiss etdi ki, əli bərk ağrıdı. Gördüyü də

ancaq bu oldu ki, bayaqkı parıltılı, təbəssümlü gözlər indi geniş açılıb, heyrətlə onun üzünə dikilib, güllü-çiçəkli çit donun altında sinəni hündürlətmiş bir cüt yun çəngəsi tez-tez qalxıb enir… Zəlimxan onun dəyişmiş baxışlarına dözə bilməyib, dumanlı bir peşmançılıq hissi ilə üzünü yana tutdu. Zümrüd isə birdən yenə dəyişdi. Yun çəngələrini çıxarıb kilimin böyrünə tulladı, kürəyində bir cüt hörüyü atıla-atıla qaçıb Böyüktaladan çıxdı, ağacların arasında yox oldu. Bundan xeyli sonra Qaraxan qaqaşının üstünü qara quş kimi aldı: "Qızı niyə vurubsan?" "Pambıqdan özünə məmə qayırmışdı". — deyə Zəlimxan mızıldananda, qızlardan hansı isə onun səhvini düzəltdi: "Pambıqdan yox, yundan", — dedi. Qaraxan baxdı, baxdı, və birdən üzünü tavana tutub qəhqəhə ilə güldü. "Ay qeyrət dağarcığı, nə olar məmə qayıranda? Sən özün qarğıdalı saçağından bığ qayırmırsan?... Bax, yadında saxla! Əziz əminin əziz balası bu evdə hamımızdan əzizdir. Bir də mənim Zümrüd balamın xətrinə dəysən, qulaqlarını çəkib bir qarış uzadaram. Aydındır?"

Zümrüdün heyrətlə dolu gözləri iki gün Zəlimxanın xəyalından getmədi. Tez-tez enib qalxan hündür sinə, kilimin böyrünə atılan yun çəngələri onun hətta yuxusuna girdi. Biləyindəki sızıltı düz iki gün ona öz qəbahətini xatırlatdı. Qarasuyun qırağına, sakit-sakit buğlanan qaynar qazanın yanına gələndə, o, artıq üzr istəməyə hazır idi. Xəcalətindən ilk addımı atmağa çətinlik çəksə də, qəti qərara almışdı ki, Səriyyə bacını vasitəçi etsin. Amma Zəlimxan nə Səriyyə bacıya bir söz deməyə bir vaxt tapdı, nə də ki, kol-kos içində oynaşan qızların arasında Zümrüdü seçə bildi: onun gözləri idarə tərəfdə yerə yatmış ağ dumana dikildi. Azca bundan əvvəl bu dumanın içindən keçəndə o, istər-istəməz öz uşaqlığını, ağlaşan, gülüşən pərilər haqqında əfsanəni xatırlamışdı. Zəlimxan belə hesab edirdi ki, bu meşədə hər nə cür desən möcüzə baş verə bilər: Kərəm kişinin qaynının — yalançı Bəbişin uydurduğu kimi, burda lap ağ ayı da görünə bilər. Lakin əfsanənin həqiqətə çevrilməsi?! O, duman içində gördüyü qəribə məxluqdan gözünü ayırmadan, əlini uzadıb Səriyyə bacının dirsəyindən yapışdı. Bədəninin çimildədiyini, saçlarının necə tərpənib qabardığını hiss etdi. "Pəri! Dəli pəri!" — deyə qışqırmaq istədi. Səsi çıxmadı… Əfsanəyə görə ağlaşan-gülüşən pərilərdən biri nə zamansa saçlarının dolaşığını aça bilməyib bacılarını köməyə çağırmış, ancaq səsə böyürdən bir çoban çıxıb onun hörüyünə toxunmuşdu. O zamandan, yəni saçına bəni insan əli dəyib "günaha batdığı gündən" Pəri dəli olub, dəstədən ayrılıb meşələrə düşmüşdü, hər gecə, günahının bağışlanması üçün gəlib gölün qırağında ayaqlarından asılır, bacılarına yalvarırdı. İndi həmin Dəli pəri, eynilə Zəlimxanın təsəvvür etdiyi libasda — dümağ, uzun köynəkdə, qara saçları dağınıq, dumanın içi ilə yavaş-yavaş gölə doğru yaxınlaşırdı. Zəlimxan onun ətəklərinin asta-asta yelləndiyini, köynəyin üstündən gur saçlarının sağa-sola axdığını belə görürdü. Pəri elə bil heç yerimir, dumanın içində üzürdü. Zəlimxan gözlərini yumub-açdı. Dəli pəri isə yoxa çıxmaq əvəzinə, ay işığında, yumşaq duman içində üzə-üzə gölün o tərəfinə keçdi, ordakı yemşən kollarının kölgəsində daldalandı. Zəlimxan indinin özündə də inanır ki, əgər o dəmdə Səriyyə bacı səslənməsəydi və qızlar gülüşməsəydilər, o, əməlli-başlı dəli ola bilərdi. Zümrüd yemşən kollarının arxasından çıxıb, qaça-qaça gəldi, çit donun üstündən əyninə taxdığı gen, uzun köynəyi Səriyyə bacının qucağına tulladı, dağınıq saçlarını başının cəld hərəkətilə kürəyinə atdı və Zəlimxanın qabağında dim-dik dayanıb, öz qələbəsinə şübhə etməyən adamlar kimi, parıltılı, təbəssümlü gözlərlə ona baxdı. Yəni: "Hə necəsən indi!" Bu cür barışmağı heç gözləməyən Zəlimxan "əvəzi çıxdı", — deyib səmimiyyətlə boynuna aldı və həmin bu dəqiqədə ilk dəfə şübhəyə düşdü: axı, deyəsən bütün bu oyunlar heç də boş-boşuna deyil?..

Zəlimxan onun çör-çöpdən cızılmış balaca, qonur ayaqlarına, çit donun altından sümükləri hiss olunan, zərif çiyinlərinə, nazik, uzun boğazına, dəcəllik, şıltaqlıqla birgə həm də qəribə uşaq

sadəlövlüyü ilə baxan parıltılı gözlərinə ilk dəfə fikir verdi. Dünənə-srağagünə qədər Qaraxanın qızları ilə yorğan altında təpikləşən, qızlardan küsəndə özünü Zəlimxanın yorğanının altına salıb, böyrünə qısılıb "qaqaş, qaqaş", — deyə yaltaqlanan, gündüzlər isə atılıb-düşməkdən cana-qana gəlməyən bu quru-taqqanaq Zümrüdün qəlbində nə ola bilər? Bax, burda ilk dəfə Zəlimxan o qara parıltılı gözlərdə adi şıltaqlıqdan başqa həm də bir həsrət gördü. Güclü bir həsrət, istək! O, ilk dəfə burda, həmin həsrət, istək qarşısında ürəyində titrəyiş duydu.

İlk məhəbbətin ilk qığılcımı beləcə alışdı…

Alışdı, ancaq alova çevrilmədi.

Zəlimxan o qığılcımı ürəyində gizlədib özü ilə birgə Bakıya apardı, qəbul imtahanı vaxtı, bir ay gecə-gündüz bədənində o qığılcımın hərarətini hiss etdi.

Axırıncı imtahandan sonra dərslərin başlanmasına cəmi bir neçə gün qalırdı. Qaraxan təkidlə yazmışdı ki, "bir də gəlib qayıtsan, yol yorğunu olarsan. Havalar da isti keçir. Gəlib eləmə. Kərəm əminlə xərclik yollayacağam".

Zəlimxan xərcliyini aldı və elə o dəqiqə vağzala yüyürdü. "Ağıllı, təmkinli qaqaşın" birdən-birə belə yüngüllük eləyib, dərslərin başlanmasından ikicə gün qabaq qaçıb Böyüktalaya gəlməsi ailədə hamını təəccübləndirdi. Sabit Mayılov hirsləndi. Qaraxan qaqaşını məzəmmət etdi. Səriyyə bacı da, hətta, aylar-illər həsrətlisi kimi onun boynuna sarılan qızlar da öz təəccüblərini gizlətmədilər. Tək bir nəfər fərqləndi, ona "xoş gəlibsən" — dedi. Bu bir nəfər, qızların arasında qarışığa salıb, od kimi qızğın dodaqlarla Zəlimxanın üzündən öpdü, kənara çəkildikdə isə, nəvazişli, eyni zamanda hiyləgər gözlərlə dedi: "Lap yaxşı eləyibsən!"

Sabit Mayılov ciddi, təntənəli bir görkəmdə oğullarını öz otağına dəvət etdi, xalının yuxarı başında, döşəkçə üstündə bardaş qurdu, qotazlı təsbehini çıxarıb, imtahanlar, müəllimlər, yataqxanada oğlunun şəraiti və "çörək yoldaşları" haqqında bir növ hesabat tələb etdi. Bu təfərrüatlı söhbət zamanı Zəlimxan yanağında daim od kimi qızğın dodaqların təmasını, "xoş gəlibsən" — deyə pıçıldayan titrək nəfəsin ətrini duyurdu və atasının bu ləngərli söhbətindən darıxıb, otaqdan çıxmağa tələsirdi. Ailədə həmişə yaşına uyuşmayan ağırlığı, ləngəri ilə seçilən Zəlimxan bəlkə də ömründə birinci dəfə belə tələsirdi. Atası nəhayət əlini saqqılına çəkib, eşiyə çıxmasına izn verdikdə, Zəlimxanın elə bil üstündən ağır yük götürüldü.

Həyətdə Məryəm, adəti üzrə, anası ilə yanaşı, ocaq qırağında məşğul idi. Zümrüd paltarını dəyişib, tox qırmızı şal don geyinmişdi, bir az kənarda, yayın bürküsündən azacıq ölüşgəyib yapıxmış göy otluqda Çapıqla oynayırdı. Biləklərindən tutub tulanı dal ayaqları üstə qaldırır, öz fındıq burnunu onun işıldayan burnuna toxundurur, şirin-şirin gülüb, gözaltı Zəlimxana baxırdı.

- Qaqaş, mən heç Çapığın hürdüyünü eşitməmişəm. Sən bilən tulanın da lalı, karı olar, ya yox? — deyə səfeh-səfeh danışırdı.

Qızlar, yenə Zəlimxanın başına toplaşdılar. Bir-birinin sözünü kəsə-kəsə, gah pıçıltı ilə, gah da ucadan, bir aləm xəbər verdilər. Demə, bu ötən ayda ailədə əməlli-başlı yeniliklər olub. İki dəfə elçİ gəlib, ikisi də baş tutmayıb. "Kimə? Zümrüdə?! " — Zəlimxan yalnız bir dəfə uşaqlıqda bu cür üzüntülü ürək döyüntüsü duymuşdu. Unudulmaz bədbəxt hadisə ilə əlaqədar olan o döyüntülər indi də təkrar olunduqda, heç şübhəsi qalmadı ki, yeni bədbəxtlik baş verib: "Zümrüd əldən gedib! Amma o dəqiqə də fikirləşdi ki, axı "qızlar deyir baş tutmayıb", demə Kərəm əmi Zümrüdü şəhərə aparıb, orda ona dörd dəst bahalı paltar tikdirib, sonra babaya söz açıb ki, bəs "Zümrüd balanı böyük qayınım Bəbişə almaq istəyirəm". Əlbəttə, baba razılıq verməyib. Qış girəndən yaz açılana qədər burnunun ucundan su daman arıq-quru Bəbiş, yalançı Bəbiş hara, Zümrüd hara! Yaxşı, bəs Zümrüd nə deyib?

- Zümrüd?.. Pişiyin könlü samanlıqdaydı, it də qovdu saldı ora. Zümrüd lap çoxdan saçını kəsdirmək istəyirdi, qaqaş. Kərəm əminin elçiliyini eşidəndə paltar qayçısını qapdı, hörüyünün ikisini də xırç eləyib kəsdi dibindən, hörüyün biri sağ əlində, biri də sol əlində, yüyürüb evin o tərəfində yaxaladı Kərəm əmini ki, bəs "torbaşinel əmi, qayının Bəbiş saçı kəsik qız istəyərmi?"

Qızlar səs-səsə verib gülüşdülər. Səriyyə bacı ocağın qırağında narazılıqla başını buladı. Məryəm anasının hərəkətini təkrar etdi. Zümrüd özü isə qımışıb, eyni parıltılı, hiyləgər gözlərlə Zəlimxana baxdı. Zəlimxan bayaqdan onda nə isə bir dəyişiklik hiss edirdi, arada diqqət yetirir, tapa bilmirdi. Yalnız indi gördü ki, hörüklər yoxdur. Amma heyf! Doğrudur, boynunda, çənəsinin altında qıvrılmış bu kəsik saçlar Zümrüdün sifətini bir qədər dolu və daha yaraşıqlı göstəririd. Ancaq o bir cüt yoğun, sanballı hörük də pis deyildi.

Qızlar yenə də nə isə danışırdılar. Deyəsən, Məryəmin, bir də Qaraxanın müavini Davudun adını çəkirdilər. Lakin Zəlimxan bu ikinci xəbəri çox pis eşidirdi; indi onun bütün diqqəti Zümrüddə idi. Saç əhvalatı ötəri təəssüf doğursa da, Zəlimxanı həm də sevindirirdi. O da qızlara qoşulub "torbaşinel əmi" müraciətinə gülürdü. Bu sözlər yalnız Zümrüdün dilindən çıxa bilərdi. Zəlimxan, bu dəm özünü o qədər də dərk etmədiyi nə isə gözəl, çox gözəl hisslərlə ürəkdən gülürdü. Qızların qat-qarışıq danışığından anlayırdı ki, baba Məryəmə gələn elçiləri, yəni Davudun elçilərini də geri qaytarıb. Baba deyib ki, "Davud meşədə təzə adamdır, hələ işləsin, tanıyaq, bilək, sonra baxarıq". Qızların zarafatyana eyhamlarından anlaşılırdı ki, qara Məryəmin qara Davuda könlü var, əgər baba razılıq versə, bəlkə bu yaxınlarda meşədə "dambır-dumbur" olacaq. Zəlimxan bu xəbərə də sevindi. "Dambır-dumbur" baş tutduqda Məryəmin əziyyətdən qurtaracağına sevinməyə bilmirdi. Lakin Zümrüdə diqqətlə baxdıqca, anbaan sevinci azalırdı.

Bakıda qaldığı müddətdə Zəlimxana elə gəlirdi ki, Zümrüd daha uşaq xasiyyətlərini, bəzi yüngül, şit oyunlarını yerə qoyacaq, bundan sonra sevən, sevilən, yetkin bir qız kimi hərəkət eləyəcəkdir. Saç əhvalatı, "torbaşinel əmiyə" verilən qəti cavab da Zəlimxanı məhz buna görə sevindirirdi ki, demək, Zümrüd doğrudan da yetkindir, yeri gələndə özünü qoruya bilir. Bunun üçün ona "sağ ol" deyilməlidir. Əlbəttə, təkcə "sağ ol" yox, başqa sözlər də. Zəlimxan fürsət tapanda həmin "başqa sözləri" necə söyləyəcəyini fikirləşirdi və elə buna görə də qızların Məryəmlə Davud barədə danışdıqlarını yaxşı eşitmirdi. Xəyalən Böyüktaladan uzaqda, Pəri gölünün qırağında sıx yemşan kollarının arasında, yaxud daha gizlin, daha sakit bir guşədə Zümrüdün yumşaq, qara saçlarını sığallayırdı, "başqa sözlər" pıçıltı ilə, həzin şırıltılı bulaq suyu kimi axırdı: "Mənim Zümrüdüm, qoçaq, ağıllı Zümrüdüm, yetkin Zümrüdüm…" Lakin axın dayandı, dediyimiz kimi, sevinc azaldı

və… hətta yox oldu. Dilxorçuluq, əməlli-başlı qanqaralıq gəldi: “Ağıllı, yetkin Zümrüd” əvəzində Zəlimxan donunun yaxasında yun cəngələrin dürtüşdürən bir uşaq, bir dəli pəri gördü. Gördü ki, o, yenə yaxasını dombaldıb! Yundan, pambıqdan, hər nədənsə, yəqin ki, bu dəfə tələsmədən, çox səliqə ilə özü üçün bir cüt “məmə qayırıb!”

Zəlimxan Zümrüdün əvəzinə özü qızardığını, pərtliyini gizlədə bilməyəcəyini hiss edib, qardaşı qızlarının arasından çıxdı, Çapıqla oynayan “ana uşağına” tərs-tərs baxıb meşəyə üz tutdu. Paltar qayçısını qapıb hörüklərini xırçıltı ilə dibindən üzən, “torbaşinel əmini” dolayıb gülən qız da indi ona ayrı cür görünürdü. “Dəli, axmaq” — deyə Zəlimxan hirsli-hirsli addımlayırdı. “Ana uşağını” xəyalında dəyişdirib, başqalaşdırdığına görə özünü danlayırdı.

Axşama qədər meşədə gəzib-dolaşdı. Axşam süfrə üstündə Qaraxan qardaşının haralarda olduğunu, nə gördüyünü soruşduqda isə Zəlimxan heç nə deyə bilmədi. Necə deyəydi ki, gəzdiyi yerlərdə meşə, təbiət əvəzində şəkildən-şəklə düşən Zümrüdün min bir oyunundan başqa heç nə görməmişdi!

Səriyyə bacı ilə Məryəm süfrəyə qulluq eləyirdilər. Baba başda, qalan ailə üzvləri isə onun dövrəsində yeyib-içirdilər. Zəlimxan elə bil nədənsə şübhələnmiş Zümrüdün ciddi baxışlarını üzündə hiss etsə də, başını qaldırmırdı.

Həmişə yay gecələrində olduğu kimi, Səriyyə bacı ilə Məryəm içəridən xalı-xalça, yorğan-döşək daşıyıb, evin quzey tərəfində yer döşədilər, yan-yana ağarışan dörd miçətkən qurdular. Baba, öz köhnə vərdişi üzrə Pəri gölünün buz suyunda çimməyə getdi, “komsastav şineli” çiynində, qayıdıb öz otağına çəkildi. Onun lampasının işığı öləziyəndən sonra Qaraxanla Səriyyə bacı lap başdakı miçətkənin, qızlar ikincinin, “Əziz əminin əziz balası” isə öz xüsusi yorğan-döşəyində, üçüncü miçətkənin altında paltarını soyunub uzandı. Təkcə Zəlimxan, siqaret yandırıb, yenə də gəzib-dolaşmağa başladı.

Yastı-yappa daxmalar, daxmaların həyətlərində yatışan heyvanlar, fin evi, ağarışan miçətkənlər, talada baş-başa verib dayanmış atlar, meşə, hər şey qaranlığa və sükuta batıb qalmışdı. Durğun, bürkülü havada hərdən ancaq ağcaqanad vızıldayır, hərdən də atlardan biri quyruğunu bədəninə çırpıb sükutu pozurdu. Siqareti sümürdükcə Zəlimxan hətta tütünün çıtıltısını eşidirdi. Arxadan yaxınlaşıb onu addım-addım izləyən, tez-tez dönüb miçətkənlərə və babanın qaranlıq pəncərəsinə baxan Zümrüdün addım səslərini isə eşitmirdi. Bu addımlar, demək olar ki, tamam səssiz idi, — Zümrüd ayaqqabılarını geyməmişdi.

Zəlimxan qızın onu kölgətək izlədiyini bəlkə də heç hiss etməyəcək, eyni rahatlıq və küskünlüklə miçətkənin altına qayıdacaqdı. Lakin Zümrüdün səbri çatmadı, əlini uzadıb onun dirsəyinə toxundu.

- Qaqaş…
- Zəlimxan diksinib geri çevrildi.
- Sənsən?
- Mənəm, qaqaş…
Zümrüdün pıçıltısı açıq-aşkar yalvarırdı. Ancaq bu yalvarış Zəlimxanı daha da hirsləndirdi.

- Qaranlıqda burda nə gəzirsən?
- Sənin dalınca gəlmişəm, qaqaş. Görmürsənmi?..
Zəlimxan dərindən nəfəs aldı, “nahaq gəlmisən, qayıt!” — deməkdən özünü saxlayıb, axşamdan bəri beynində dolanan sualı xatırladı:
- Sən uşaqlıqdan nə vaxt əl çəkəcəksən?
Talanın qaranlığında Zümrüd ona təəccüblə baxdı. Zəlimxanın üzünü yaxşı görmək üçün hətta pəncələrini üstə dikəldi.
- Uşaqlıqdan?.. Necə bəyəm, qaqaş?
-Sən uşaqsan! Ana uşağı! Bu nədir yenə!? — deyib Zəlimxan əlinin hər ikisini onun yaxasına atdı və … və sonra nə olduğunu o qədər də yaxşı başa düşmədi. Yalnız miçətkənin altına qayıdıb yerində uzandıqdan sonra, nə olduğunu elə bil təzədən dərk etdi. Zümrüd qarandıqda arabir hıçqırırdı. Ağlayırdımı, gülürdümü, məlum deyirdi. Deyəsən gülürdü. Zəlimxan isə, insafsızcasına basıb ağrıtdığı “yun cəngələrini” elə bil hələ də ovuclarında tutub, sehrlənib qalmışdı.

Zümrüdün gülüşü kəsildi. Zəlimxanın miçətkəninin böyründəki ot xışıldadı. O, nə isə dumanlı bir ümid və həyəcanla dikəlib miçətkənin ətəyini qaldırdı. Çapığın bir cüt fənərtək yanan gözlərini görüb köksünü ötürdü. Sonra Zəlimxana elə gəldi ki, qaranlıqda kimsə Çapığı onun miçətkəninə itələyir. Nəfəsini içinə dərib gözlədi ki, Çapıq yaxınlaşsın, tulanın arxasınca gələn adam görünsün. Ancaq Çapıq birdən zingildəyib hara isə qaçdı, daha gözləri parıldamadı.

Meşənin üzərində elə bil nəhəng bir tonqal qaladılar. Dəs-dəyirmi, qıpqırmızı ay qəribə iti sürətlə ağacların arasından çıxıb üfüqdə dayandı. Babanın otağının enli və hündür pəncərəsində ikinci ay göründü. İki dəyirmi ay, qabaq-qarşı dayanıb, bayaqdan qaranlıqda qalın, ağ çadırtək görünən qonşu miçətkəni tənzifə döndərdi, Zəlimxan bu tənzifin arxasında böyrü üstə, üzü bəri uzanmış, ağ köynəkli, qara saçlı pərinin hətta gözlərini də seçdi, hiss etdi ki, o gözlər açıqdır.

Ay ucalıb buludların arxasına keçdi. Babanın otağının pəncərəsi qaraldı, tənzif yenə qalınlaşdı, ağ köynəkli, qara saçlı pəri yoxa çıxdı, gözləri isə Zəlimxanın gözləri önündə qaldı.

Zəlimxan yavaşca durub, ehtiyatla miçətkənin altından çıxdı, səssiz, yüngül addımlarla qonşu miçətkənə yaxınlaşdı. Orda əyilib dizlərini soyuq, şehli otların üstünə qoydu.
- Zümrüd… Dəli pəri, — deyə nəfəslə miçətkəni titrətdi.
- Qaqaş, mən sənə qurban olum, — deyə o tərəfdən ikinci nəfəs miçətkəni titrətdi.
- Zümrüd, əlini mənə ver.
Miçətkənin altından balaca, qonur bir əl uzandı. Zəlimxan əli ehtiyatla tutub, yanağına, sonra dodağına yaxınlaşdırdı. Ona elə gəldi ki, ürəyinin döyüntüsü bütün talaya səs salır, bu dəqiqə hamı oyanıb tamaşaya duracaq. Elə bil Zümrüd də eyni şeydən ehtiyatlanıb əlini çəkdi.

Zəlimxan diksinib ətrafa boylandı. Uzaqda, talanın ortasında atların gözləri parıldayırdı. Atların hamısı başlarını bəri çevirmişdi. Deyəsən, gecənin bu vaxtında eşitdikləri gizli pıçıltıya qulaq asırdılar. Zəlimxan bir daha dövrəsinə baxdı, atlardan başqa heç kəsin eşitmədiyinə əmin olub, yenə dodaqlarını miçətkənə yaxınlaşdırdı. Miçətkən yenə gah o tərəfdən, gah bu tərəfdən üfürülüb titrəməyə başladı.

-Zümrüd… Dəli Pəri…

- Qaqaş, mən sənə qurban olum.
- Elə demə, Dəli pəri.
- Yox, deyəcəyəm, çünki mən istəyirəm sənin qurbanın olum, qaqaş.
- Sən mənə “qaqaş” da demə.
- Bıy, niyə?
- Qaqaş — qardaş deməkdir axı.
- Sən mənim həm qardaşımsan, həm atamsan, həm anamsan… Mən dil açandan sənə “qaqaş” demişəm, ömrümün axırınacan da “qaqaş” deyəcəyəm.
- Toyumuz olandan sonra da?
- Lap qoca qarı olanda da.
- Onda yaxşı düşməz axı.
- Bıy, niyə?
- Nə bilim…
- Bilmirsən, demə… Söz tapmırsan danışmağa?
- Tapmıram, Dəli pəri… Zümrüd, icazə ver…
- Nəyə?..
- Ora gəlim, yanına…
- Nə danışırsan, qaqaş! Olmaz, olmaz!..
- Qoy gəlim yanındaca oturum.

Zəlimxan miçətkənin ətəyini qaldırdı. Lakin bu dəm lap laxında hənirti duyub dik atıldı, öz yerinə yüyürdü, yıxılıb yorğanını başına çəkdi…

Öz miçətkəninin altından onları müşahidə edə-edə sakitcə gülümsünən Səriyyə bacı, Qaraxanı oyadıb əhvalatı ona danışdı. Səhərisi Qaraxan da atasına çatdırdı. Bir evdə, bir ailədə başlayan bu “siçan-pişik oyununu” təhlükəli hesab eləyən Sabit Mayılov isə Əziz Mayılovu Böyüktalaya dəvət etdi, ailə üzvlərini, yaxın qohum-əqrabanı topladı, Zəlimxanı stolun arxa tərəfində oturdub, təntənəli sükut içində, məsələni rəsmiləşdirmək, yəni nişan qoymaq haqqında fikrini bildirdi.

Əziz Mayılov, ilıq bir təbəssümlə: “Qız da sizindir, oğlan da, bir-birini istəyirlərsə, mənim nə sözüm ola bilər?” — dedi. Bu hadisədən beş ay sonra, Zəlimxan qış tətilinə gələndə isə meşədə nişan toyu oldu. Lakin indi həmin toy məclisindən daha vacib bir təfsilat nağıl edilməlidir.

İkinci Təfsilat
Zəlimxanın akasiyası

Böyüktalada, fin evinin pilləkənindən üç addım sağda, vaxtı ilə Zəlimxanın əkdiyi cavan bir akasiya bitmişdi. Günün birinci yarısında bol şüalar altında, günortadan sonra isə hündür damlı evin kölgəsində qalan bu ağac, Qaraxanın yol, əkin kənarlarında saldığı akasiyalardan fərqli olaraq, çox tez yüksəlib qol-budaq atmış, canlanmışdı. Hələ aprelin ortalarında, meşənin günbatanından, çox zaman sis-dumana bürünən üfüqdən baş vurub ucalan dağların zirvələrindən qar çəkilməmiş, yol, əkin kənarlarındakı akasiyalar təzəcə yarpaqlayanda, bu həyət və mətəris ağacı salxım-salxım dümağ çiçək tökür, yastı-yappa damların çardaqlarının dirəkləri dibində ildən-ilə qalan peyin yığınlarının, yaz yağışlarından islanıb yayılan gərmə qalaqların üfunəti öz məstedici ətri ilə üstələyirdi. Sivri uclu,

yamyaşıl yarpaqların arasında qartək ağaran sıx-sıx ləçəklər, talada kom-kos bitən biyanın, nədənsə burda adları unudulmuş müxtəlif əlvan çiçəklərin ətrini də elə bil öz ətrafına toplayıb, Qaraxanın qızlarının fəhlə barakları yanındakı dükandan tez-tez aldıqları tərifli "duxulardan" da güclü ətirlə, buraya qədəm basan adamları öz gözəl qanadlarının altına çağırırdı. Uzun qış aylarında meşə içində xırda-para dərə-təpələri, düzləri, talaları basan qalın qarın yalnız quş və heyvan izləri ilə ləkələnən yeknəsək mənzərəsinə, qar yağmadığı halda isə rütubətdən çürüyən sarı, boz xəzələ, çılpaq budaqlara, çəlpəşik kol-kosa baxmaqdan yorulmuş gözlər, baharın lap erkən çağında belə təravətli qız libası geyən təkcə akasiyaya sataşanda istər-istəməz gülümsünürdü, burun pərləri tərpənir, sinə qabarırdı. Akasiyanın ətri ilə birgə ürəyə nə isə bir kövrəklik, yumşaqlıq, rəhmdillik gəlirdi. Bu günlərdə, yəni budaqların qızlibas, gəlinlibas çağlarında ağac hamının diqqət mərkəzində dururdu. Qaraxanın qızları hər səhər, gün doğar-doğmaz pəncərələrini taybatay açır, ilkin şəfəqlərlə birgə içəriyə doluşub boyun-boğazlarına, çılpaq biləklərinə soyuq şeh çiləyərək onları üşüdən budaqlardan ipçin-ipçin ağ salxımlar dəstələyirdilər, babanın otağında, xalçanın üstündə, qızıl suyuna çəkilmiş gümüş çərçivədə, sakit, bir az da dalğın baxışlı iri gözləri olan şəklin dövrəsinə çələng bağlayırdılar. "Qaqaşın ağacı" bu günlərdə dillərdən düşmürdü.

- Məryəm, qızım, içəri nə yaman soyuqdur, peçi niyə qalamayıbsan?
- Yaz deyilmi daha, baba? Görürsənmi qaqaşın ağacı necə çiçəkləyib? — Hər şeyə laqeyd kimi, yenə də susqun, yorğun gəzən böyük qız belə dillənəndə, onun sözlərindən qocanın canına hərarət axırdı.
- Hə, yazdır, yazdır daha, qızım, — deyə Sabit Mayılov saqqalını tərpədirdi. — Elə oraya, ağacın altına palaz sal, mütəkkə qoy, günəqarşıda oturaq, sümüyümüz isinsin, qızım. Qocalıq əl verib, daha nə şişmək, Məryəm bala!

Qoca mütəkkəyə dirsəklənib təsbehinə əl atanda, hələ qış libasından çıxmamış, şəlit geyimli meşəçilər damların həyətlərindən bir-bir qımıldanıb, ağır, ləngərli yerişlə yaxınlaşır, xüsusi ədəb-ərkanla salam verib əyləşir, elə bir növ sinisi ətrafında dövrələmə bardaş qururdular. Məryəmin güllü padnosda gətirdiyi çay stəkanları ortalıqda buğlayanda, yoldan ötüb-keçənlər belə bu səmtə meyl göstərirdilər. Hətta, səksən yaşlı gözətçi Mirələm kişi belə də, elə bil yarım kilometrlikdən çay və şirin söhbət iyi çəkib, ora-burasından çəngə-çəngə pambıq pırtlamış ağır kürkünün ətəklərini sürüyə-sürüyə böyürdən çıxır, beləliklə, çiçəkli akasiyanın altı qocalar, cavanlar yığnağı, məclis-mərəkə məskəni olurdu. Bu ilk bahar günlərində, adətən, Qaraxanın ayağı çöldən yığışmırdı. Öz köhnə maşınında hələ hava ağaranda Böyüktaladan çıxır, meşədə əkin üçün yer istəyən kolxoz sədrlərilə cəng-cidalda, ətrafdakı susuz düzlərdə ot qalxmadığı üçün meşəyə göz dikən sürülərin, naxırların sahibləri ilə dava-dalaşda qanını qaraldırdı. Həyətinə, akasiyanın altındakı məclisə yaxınlaşanda isə Qaraxan tədricən hər şeyi unudur, o da öz işçiləritək arxayın və rahat ürəklə çay süfrəsində əyləşirdi. Burda hər cür tələsməkdən, əsəbilikdən uzaq, Zəlimxanın dediyi kimi, "epik bir həyat" öz aram axını ilə davam edirdi; hərdən ikibir-üçbir atlanıb öz sahələrinə baş çəkməyə gedən ərbeşiklər yenidən qoca meşəbəyinin dövrəsinə toplaşır, səhər süfrəsi günorta süfrəsinə, günortanınkı axşamınkına qarışır, heç bir şey bu "epik həyatın" axınını poza bilmir, haqqında danışdığımız çiçəkli akasiya isə öz ətri ilə bu aləmin havasını yastı-yappa damların iyindən qoruyurdu, meşə üzərində yüksələn günəşin altında bərq vurub, Böyüktalanın başının tacı kimi ucalırdı. Səhərlər akasiya öz incə şivləri, hərəkətsiz yarpaqları ilə birgə çox şax dayanıb, sanki dövrəsindəki mənzərədən heyrətə gəlirdi: Günəşdə, torpaqda bu qədər gözəllik, bu qədər ətir olduğu halda, orda-burda dümələnən qalın geyimli adamların peyin, his-pas iyindən çıxmağa

tənbəllik elədiklərinə, bal arılarının, kəpənəklərin də ılıq havaya çıxdıqları günəşli gündə bu və ya başqa meşəçinin damda — torpaq altında eşələndiyinə təəccüblənirdi. Günortaya yaxın, “ayağı üzəngidən üzülmüş” qoca meşəbəyinin mərəkəsi şənləkdikdə isə, akasiya isti şüalar altında şivlənir və yarpaqlarının şaxını sındırıb qanadlarını onların üzərinə sallayırdı. Bu vaxt, adamlarla ünsiyyətdən qəlbi riqqətlənmiş kimi, ətri daha da güclənirdi.

Lakin nə edəsən ki, bu günlərin ömrü qısa idi. Özü də necə qısa!

Ləçəklər qar lopalarıtək sıx-sıx tökülüb talanın yaşıllığı üzərinə səpələnir, ətir kəsilir və… çiçəkli, barlı dəmlər gedən kimi adamların baxışları da, rəftarları da dəyişirdi; gözlərdəki məftunluğu — laqeydlik və soyuqluq, əllərdəli nəvazişi — sərtlik, qətrəhmlik əvəz edirdi. Səhər-səhər taladan atlananlar bıçaqlarını çıxarıb onun şivlərindən çubuq kəsirdilər. Bir çubuq, beş çubuq, on çubuq — qəfildən ayılıb baxırdın ki, akasiyanın bir şaqqası gedib! Bel, kətmən sapı qayırmaq üçün damdan çıxanlar, uzağa, yəni cəmi-cümlətanı bir kilometrliyə yeriməyə tənbəllik eləyib, dərhal gözlərini akasiyanın budaqlarına dikirdilər. Bu gözlərdən adamların niyyətlərini oxuyan Qaraxan təəssüflə başını bulayır, “ay qardaş, heyfdir axı, qurbanınız olum, ağacın da canı var axı!” — deyə söylənirdi. Hər il yay aylarında Bakıdan Böyüktalaya qayıdan Zəlimxan, ondan heç kəsin gözləmədiyi bir qızğınlıqla əməlli-başlı üsyan qaldırırdı: “Əliniz necə gəlir, insafınız yoxdurmu?.. Yazacağam, biabır eləyəcəm!..” Lakin Zəlimxan “oxumaq dalınca gedəndən” sonra, yavaş-yavaş burda yenə əvvəlkilər təkrar olunurdu. Yenə budaqlar kəsilirdi. Hər səhər-axşam direktorun ailəsinə odun yarmağa gələn ərbeşik qeyri-qanuni yolla ağackəsənlərdən alınıb pillələnlərin altına yığılmış baltaların, nacaqların itiliyini yoxlayanda, beş addımlıqda quru kötüyün yanına getməyə ərinərək, onları akasiyanın gövdəsində döyəcləyirdi, balta dərinə işləyəndə, “hə, bu qiyamətdi” deyir, akasiyanın yaralarından isə gözyaşıtək damcılar süzülürdü. Amma o, bu qətrəhmliyə dözürdü, səbrlə qida və qüvvət toplayırdı.

Akasiyanın həyatı bəlkə də heç bu qədər mənalı deyildi. Deməyə ehtiyac varmı ki, onu kimsə mənalandırmışdı.

Keçən ilin yayında, Zəlimxanın universiteti bitirib Böyüktalaya gəldiyi günlərdə qaqaşa “dadlı-dadlı xörəklər” bişirməkdən ötrü maşına doluşub şəhərə “bazarlıq eləməyə” gedən qızlar, heç bir saat keçməmiş qayıdıb, bir-birinin əlinə-ayağına dolaşa-dolaşa, hay-küylə içəri yürüşdülər. “Qaqaşın qəzeti çıxıb, qaqaşın qəzeti çıxıb!” — deyə səs-səsə verib qoyun-qoltuqlarında yığın-yığın gətirdikləri nüsxələri birbaş süfrənin üstünə, xörək-çörəyin arasına tökdülər. Həmişəki kimi, indi də “qaqaşın qəzeti” ailədə böyük sevincə, canlanmaya səbəb oldu. Stolun ayaq tərəfində buğlanan samovarın arxasında, əllərini dizlərinin üstə qoyub sakitcə oturub, qayınatasının, ərinin yemək-içməyindən diqqətini bir dəqiqə də yayındırmayan Səriyyə bacı belə hərəkətə gəldi, Məryəmin ətəyindən çəkib, “göstər, göstər” — deyib xəfif, qısıq həyəcanla pıçıldadı. Qaraxan əlindəki dolu qaşığı dərhal nimçəyə qaytardı, köynəyinin biləklərinə dovğa sıçramasına əhəmiyyət vermədən, qaqaşının bayramdan bayrama meşələr, təbii gözəlliklər haqqında təsvirlərini çap eləyən bu sevimli qəzeti qapdı: “Hanı, hanı?..” Təkcə qoca, öz adi davranışından kənar hərəkətə yol vermədən, Qaraxanın əlində xışıldayan qəzetə gözünün ucu ilə baxmaqla kifayətləndi. Tələsmədən nimçəsini boşaldıb, bığını, saqqalını sığalladı, ağır-ağır ayağa durdu, gəlininə çay gətirməsini tapşırıb öz otağına adladı, xalının üstünə uzanıb yastığa dirsəkləndi, yalnız bundan sonra öz daimi “katibəsi” böyük nəvəsini səslədi: “Hə, Məryəm bala, di gətir oxu görüm qaqaşınız orada nə qırıldadır”.

“Akasiya”da Böyüktalanın və orada yaşayan adamların adları çəkilməsə də, qaqaşın nə “qırıldatdığını” başa düşməyən bir nəfər də tapılmadı. Öz dediyi kimi, “qaqaşın şirin ləfzindən” təsirləndiyinə görəmi, qəzetdə təsvir olunan “qətrəhmlikdən” ona da pay düşdüyünü duyduğundanmı, yaxud başqa bir səbəbdənmi qızarıb pörtmüş Qaraxan, “qələminə qurban olum, qaqaş! Barmaqlarına qurban olum!” — deyə ora-bura vurnuxdu, aydınca görünən həyəcanla qəzetdən beş-altı nüsxə yığışdırıb həyətə endi.

Zəlimxan, “Bakıda həsrətini çəkdiyi doğma guşələri” gəzib, yorğun və səssiz, həyətə qayıdanda, burda, demək olar ki, qətiyyən gözlənilməyən bir həngamənin şahidi oldu.

Damların çardaqları altında, beş-altı məktəbli oğlan, qız birdən qarhaqar salıb “Akasiya”nı qiraətlə oxuyur, böyüklər isə çox ciddi, beynəlxalq bir xəbər dinləyirmişlər kimi, hərəkətsiz dayanıb, hərdən başlarını mənalı-mənalı tərpədirdilər.

Bir tərəfdən də Qaraxanın səsi eşidilirdi:
- Mən elüzəri danışmıram. Qoy hamı eşitsin, bilsin ki, elüzəri danışmıram, ürəmiyin sözünü camaata çatdırıram, lap yaxşı eləyib. Mənim sözümü bu qulağınızdan alıb o qulağınıza verirsiniz, indi görüm bunun qabağında cavabınız nə olacaq! — Qaraxan lap ucqardakı damın çardağının qabağında danışırdı. Onun baxdığı yerdə, qapının arasında Kərəm kişinin üç qaynı taxt üstündə yanaşı oturub yerə baxırdılar. Qaraxan onlarla danışırdı, ya kiminlə?

Camaat yavaş-yavaş akasiyanın altına yığışdı. Uşaqlar da, arvadlar da gəldilər. Demə, Zəlimxan “öz qohumlarını yazıb!” “Kərəm kişiynən qayınlarının paxırlarını açıb!” “Akasiya deyəndə, yanı akasiya ha döyül. Əsl qətrəhmlər bundan beş-üç çubuq kəsənlər yox, gecəni-gündüzə qatıb, əlbir olub meşəni çapıb-talayanlardır”. “Arifə işarədir bu “Akasiya!”… — Meşəçilər ordan-burdan atmaca atır, gözgörəsi çaxnaşırdılar. Zəlimxan həyətdə görünəndə çaxnaşma azaldı. Camaatın arasına müəmmalı səssizlik çökdü.

“Qaqaşın qəzetinin” Böyüktalada hadisəyə çevriləcəyini, təkrar edək ki, qətiyyən gözləməyən Zəlimxanın gözlərində hamının aydın görə biləcəyi bir narahatlıq vardı. Bu dəmdə duruxub maraqla ona tamaşa edən meşəçilərin çoxu şübhə etmirdi ki, Zəlimxan “öz qohumlarının paxırının açıldığına” səbəb olduğuna görə belə narahatdır, bəlkə lap peşmançılıq keçirir… Çünki… Çünki peşman olmaya bilməz. Qohumluqdan başqa, bir para adamın fikrincə, Zəlimxan Kərəm kişiyə xüsusi hörmət bəsləməliydi. Uşaqlıqda Zəlimxanın “başına hava gələndə” Kərəm kişi ona “yeddi qoç qurban” demişdi. Hər il yazbaşı Kərəm kişi ona fin evinin qabağında burmabuynuz bir qoç gətirərdi. Qayınları da ciddi, təntənəli görkəmlə gəlib cərgələnirdilər. Bunu deməyən dəyər ki, bu qayınlar çox qəribə idilər. Böyük qayın — uzun, ortancıl qayın — ortaboy, kiçik qayın isə — bapbalaca, lap Kərəm kişinin özü kimi cılız! Danışırdılar ki, bunların ataları çox pozğun, şorgöz bir tip imiş. İldə bir arvad alıb boşayarmış. Belə bir lətifə də söylənilirdi ki, bu müxtəlir çeşidli qardaşların heç hansının hansı arvaddan olduğu da, Kərəm kişiyə verdikləri bacılarının kimə ögey, kimə doğma bacı olduğu da bəlli deyildi. Lakin meşədə elə bil adları tamam unudulub, Böyük qayın, Ortancıl qayın və Kiçik qayın çağırılan bu qardaşlar, nə lap çoxdan itib-batmış səsi-sorağı eşidilməyən analarının taleyi, nə də ümumən öz keçmişləri sarıdan narahatlıq göstərirdilər. Bəlkə əksinə, hər şeyi unudub razılıq eləyirdilər ki, Mayılovlar kimi “arxalı bir nəsildən” olan Kərəm kişi “bacılarını alıb, onları da qanadlarının altına çəkib”, vaxtı ilə “kərpic zavodunda palçıq

ayaqladıqları" halda, indi ayaqda xrom çəkmə, böyürdə qırmızı çəkmə, at belində, əli təmiz, ayağı təmiz, bığlarını bura-bura ərbeşiklik eləyirdilər". Deməк, həmin bu qayınlar, hər il yazbaşı gəlib həyətdə təntənə ilə cərgələnirdilər. On iki dam, on iki ailə arasında "qurban payı" paylamaq üçün Kərəm kişinin öz ağdəstə xəncəri ilə əti bölüşdürməsini gözləyirdilər... Düz yeddi il, ardıcıllıqla beləcə xidmət göstərmişdilər ki, "qaqaşın dəliliyi qurtarsın". Onların hərəkətləri Böyüktalada çoxlarına qəribə görünsə də, burda nə isə gizlin, ciddi bir məna axtarmırdılar. "Qohum-qardaşdılar da. Qohumluq eləyirlər..." Əslində necə idi? Bunu bir azdan görəcəyik. İndi isə... Demək, Zəlimxan narahat idi və demək, güman edirdilər ki, "öz qohumlarından yazdığına görə" peşmançılıq çəkirdi. Doğrudanmı belə idi?

Üçüncü Təfsilat
Narahatlığın səbəbi

"Akasiya" ətrafında danışıq zamanı heç kəsin xəbəri yoxdu ki, bundan bir gün əvvəl, öz köhnə dostları müəllimləri ilə görüşməyə gedərkən Zəlimxan orda həmin bu "yeddi qoç qurban demiş" qohumu ilə onun qayınları haqqında başqa bir söhbətin şahidi olmuşdu. Zəlimxan nə qardaşından, nə də başqa ailə üzvlərindən həmin söhbətin kəlməsini də eşitməmişdi. Axşamlar məktəbin qabağına toplaşanda, xüsusən öz aralarında təzə adam görəndə, meşədə baş verən hadisələr barədə danışmağı sevən müəllimlər isə Zəlimxandan heç nə gizlətməmişdilər. Heç kəsin xəbəri yoxdu ki, "müəllimlərin çoxdan bəri ürəklərində qövr eləyən bir dərd" indi, "yaralarından göz yaşıtək damlalar süzülən akasiya" ətrafında danışıq gedən vaxt Zəlimxanı daha bərk götürmüş, nəinki narahat etmiş, demək olar ki, əməlli-başlı sarsıtmışdı. Nə Qaraxan, nə də işçiləri, heç kəs bilmirdi ki, bu dəqiqələrdə Zəlimxan, ondan bəlkə də heç kəsin gözləmədiyi bir iş görməyə hazırlaşırdı. Bu "iş" görüldükdə meşədə çaxnaşma düşəcək, aləm bir-birinə dəyəcəkdi. Lakin qabağa qaçmayaq, mümkün qədər yerli-yataqlı danışaq ki, hər şey aydın olsun.

Demək, əhvalat müəllimlərlə söhbətdən başlandı.

Onlar, ildən-ilə meşəyə gələndə "öz köhnə müəllimlərini yaddan çıxartmayan" köhnə şagirdlərini sakit sevinclə və elə bil "illər nə tez keçir!" deyən qəribə hüznlü gözlərlə qarşılayırdılar. "Tez keçən illər" bu adamların hərəkətlərinə aydınca hiss olunan bir ağırlıq gətirmişdi. Lakin azacıq sonra Zəlimxanın bu ilk təəssüratı silinib getdi.

Sol qolunu müharibədə qoyub gəlmiş tarix müəllimi birdən əlini nimdaş, boz pencəyinin yan cibinə salıb, bir qarğı tütək çıxartdı. Tütəyi üflədi, sonra gülümsünüb gözlərini Zəlimxana dikdi.

- Yadındadır?

Necə yəni "yadındadır", məgər belə şeyi unutmaq olarmı?

Bir dəfə sinfə girəndə müəllim həmin bu qarğı tütəyi üfləyib, hamını heyrətə salmışdı. Şagirdlər bir-birinin üzünə baxıb məəttəl qalmışdılar. Müəllim isə "İsgəndərin buynuzu var, buynuzu!" — deyib ucadan gülmüş və soruşmuşdu ki, "indi hansı qoçaq tapa bilər, bu dərsimizdə mən kimdən danışayacam?" Uşaqlar Nizaminin "İsgəndər və dəllək" hekayəsini xatırlayıb, dərhal yerbəyer

səslənmişdilər ki, “Makedoniyalı İsgəndəri keçəcəyik!” “Məgər bunu unutmaq olar, müəllim?” — Zəlimxanın hətta gözləri doldu. Bu təkqollu tarix müəlliminin hərəkətlərində bir ağırlıq duysa da, o usanmadan, bezikmədən, öz köhnə sınanmış “pedoqoji prinsipi” ilə sabah sentyabrın birində sinfə girən kimi yenə tütəyini üfləyəcəkdi: “İsgəndərin buynuzu var, buynuzu!”

Uzun ayrılıqdan sonra adam uşaqlıqda, lap körpəlikdə yatdığı çarpayısını görəndə necə olursa, Zəlimxan da elə bir hiss keçirdi. Təzəcə nişanlandığı vaxtlardakı kimi, müəllimlər yenə də onun “qayınatasından”, yəni Əziz Mayılovdan söz saldılar. Əcəb işdi: Zəlimxanın boynu görünən kimi “qayınata” yada düşürdü. Raykom katibinin kürəkəni elə bil maqnitə çevrilib, küncdə-bucaqda qalanları da məclisə çəkirdi: gündüzlər Qaraxanın məktəb üçün ayırdığı təcrübə sahəsində qarğıdalı alağı vuran, bostan suvaran, öz həyətyanı sahələrində işləyən, axşam dərslərini dedikdən sonra isə süst düşüb dərhal gözlərini yatağa dikən bu adamların bəziləri hətta yorğan-döşəkdən qalxır, alçaq, uzunsov taxta evdə yerləşən məktəbin qabağındakı qoca palıd ağacının altına, böyük, dəyirmi stolun dövrəsinə toplaşır, kətillərdə səliqə ilə əyləşirdilər. Yaxınlıqdakı taxta zavodundan, kərpic zavodundan, bir də Böyüktaladan gələn uşaqların və bığlı-saqqallı fəhlə şagirdlərin sayından asılı olaraq sinifləri gah birləşdirib azalan, gah da adi qaydada qalan məktəbin hərəsi bir kənddən, şəhərdən gəlib burada bir ailədə isinişmiş müəllimləri Zəlimxanın dövrəsində daha sıx birləşmiş kimi görünürdülər. “Təkqol direktorun” çıxarıb ortalığa qoyduğu “Belomor” bircə dəqiqədə boşalır, mətbuat aləmindən, beynəlxalq vəziyyətdən başlayan söhbət, gəlib mütləq Əziz Mayılovun üstündə dayanırdı. Kətildə söykənəcəksiz oturmaqdan yorulan Zəlimxan çiynini qoca palıdın damar-damar qabığına dayayır, bir az sonra bu damar-damar, kərtdəş qabıq köynəyini əzib çiyninin ətinə batırdı, ancaq daha Zəlimxan nə yorğunluğu, nə də ağrını hiss edirdi. Qoca palıdın azı on-on beş metr ətrafa süzmüş nəhəng, sıx budaqlarının altında qatılaşan qaranlıqda sifətləri görünməyən, orda-burda közərib, havada uzaq təyyarə İşıqlartək üzən papiros işıqları arxasında hərdən gözləri parıldayan bu adamların söhbəti getdikcə ciddiləşir, “şəxsən Əziz Mayılova çatdırılmalı məsələlər” meydana çıxırdı. Əlbəttə, Zəlimxan onları başa düşürdü. Lakin neyləyəsən ki, heç bir təsiri görünmürdü. “Məhz təsiri görünmədiyi” üçün də onlar “Mayılovun ən yaxın adamına” bir növ gileylənirdilər. Gileylənirdilər, çünki ayrı cür hərəkət etmək, “Mayılovun başının üstündən iş görmək” istəmirdilər. Çünki Mayılov onlara yad deyildi. Əksinə, “bu kollektivin ən doğma, ən istəkli” adamı idi. Cavanlığında həmin bu “təkqol direktorla” birgə uzun müddət müəllimlik eləmiş, tarix dərsi demişdi. Sonra birdən-birə partiya işinə çəkilmişdi. Ancaq danışırdılar ki, katiblikdən çox yenə də müəllim, pedaqoq kimi tanınırdı. Təsadüfi deyil ki, bütün idarələrdə, təsərrüfat sahələrində, o cümlədən meşədə də ona qəbul olunmuş adi qayda ilə “yoldaş Mayılov” yox, “Əziz müəllim” — deyə müraciət edirdilər.

Bəziləri belə fikirləşirdilər ki, bu cür münasibət Mayılovun bir insan kimi sadə və səmimi olmasından irəli gəlir. Meşədə isə əksəriyyətin rəyi belə idi ki, “o elə müəllimdir, müəllim də deyirlər”. “Savadlı, səbrli, intelligent adamdır, qabağa baxır, camaatla yola gedir”.

“Yola getməyi” belə izah edirdilər ki, Mayılov rayonun təsərrüfatının qayğılarından ayılıb hərdən, ildə bir-iki kərə meşədə gəzəndə, açıq-aydın oğurluq, cinayət edən işçiləri, deyək ki, nəzarəti altında olan meşə sahəsində gizli yer əkən, ağac satan ərbeşikləri “milisə verdirmir”, əksər hallarda yoldaşlıq məhkəməsi ilə, ictimai yaşayış qayda-qanunlarına çağırmaqla, zərəri ödətdirməklə kifayətlənir. Zəlimxanın müəllimləri Mayılovun bu iş üsulunu onun humanizmi ilə əlaqələndirirdilər, bu katibin, bəzi rayon işçilərinin düşündüyü kimi deyil, keçmiş katibin — Sultan Əmirlinin sərt inzibatçılığının nəticələrinin aradan qaldırmaq üçün var qüvvəsi ilə çalışması ilə yox, onun şəxsi,

insani kefiyyətləri ilə bağlayırdılar. Müəllimlər Mayılovun "kasıb dolanmasından", evinin "bir həsir, bir Məmmədnəsir" olmasından söhbət salırdılar. Xüsusən təkqol direktor "öz köhnə məsləkdaşı" haqqında "həqiqi xalq adamı", "əsl ictimai xadim" deyib, bu kimi sözlər işlətməyi sevirdi. Amma… Bütün söhbət elə bu ammanın üstündədir. Onun üstündədir ki, "xalq adamı" Əziz müəllim meşə təsərrüfat idarəsindən çıxıb gedən kimi Kərəm kişi "torba şinelin" içində qısıq çiyinlərini tərpədib, qırışıq boğazını sağa-sola uzadıb, qınından çıxır, "yaxşı ki, bizim hörmətli Əziz müəllimin kəsər əli yoxdur. "Genə yoldaşlıq məhkəməsiynən qurtardıq", — deyə pıqqıldayırdı. "Varam bu təzəlikcən çıxan məhkəməynən!" — deyə böyük qaynı yeznəsinin arxasınca öz razılığını bildirir. Ortancıl qayınla kiçik qayın isə, "bir, iki, üç!" — sayıb xorla deyirdilər: "Yaşasın Əziz müəllim, öz yoldaşlıq məhkəməsiynən!"

Zəlimxanın ürəyi ağır-ağır, zərblə döyünürdü. "Təkqol direktor" bu döyüntüləri dinləyirmiş kimi, bir dəm susub ona baxır, sonra qəfildən yumruğunu stola endirir, barmaqları arasındakı papirosun qoru qığılcımtək səpələnirdi.

- Dolayırlar, lağa qoyurlar! Mənim aləmimdə təkcə Əziz müəllimi yox, bizim hamımızı təhqir eləyirlər. Həyasız-həyasız hır-hır hırıldaşırlar ki, "əşi, hürriyyətdir ey, hürriyyət! Qadasın alım o kukuruznik Nikitanın. Stalinin dədəsini yandırdı. Mirqəzəbimiz Mir Cəfəri güllələdi, canımızı qurtardı cəlladların əlindən. İndi yaşamağa nə var! Qoy Əziz müəllim tərbiyəsini versin, kommunizmdən danışsın. Sən "bəli, bəli"ni deginən, sonra da get baltanı ovxarlat!.." Əvvəllər bizdən, müəllimlərdən çəkinirdilər, indi daha bizi də adam yerinə qoymurlar. Kərəm kişinin qayınları açıq-açığına deyirlər: daha sizdən qorxumuz-hürkümüz yoxdur, müəllimlər. Siz yuxarıya yazırsınız, yuxarı yollayır Əziz müəllimin üstə, Əziz müəllim də ki, "bizi tərbiyə eləyir". Pozğunluq, həyasızlıq bax bu yerə çatıb! Əsl bəla isə ondadır ki, "torbaşinellərin" sayı getdikcə artır, cibişdanını doldurub daha da həyasızlaşırlar! Yapışıram yaxalarından, qışqırıram ki, qanmırsınız, ay qılınc müsəlmanları! Vaxtı ilə Mir Cəfər Mirqəzəbin qorxusundan tir-tir əsirdiniz, cınqırınızı da çıxara bilmirdiniz. İndi sizə nəfəs veriblər, bu torpağın həqiqi övladı kimi, ləyaqətli insan kimi yaşamağa şərait yaradıblar. Bəs siz necə yaşayırsınız?! Deyirəm, danışıram, böyük qayın ortancıla baxır, ortancıl kiçiyə baxır, sonra gözlərini dikirlər yeznələrinə. Yeznəni də tanıyırsınız da! Dərhal büzüşüb çəkilib qınına, "düz buyurursan, hörmətli Əbdürrəhman müəllim, düz buyurursan…" Bilirəm ki, kolun dalına keçib gözdən iraq olan kimi yenə qınından çıxacaq. Yenə də ağız-ağıza verib hırıldaşacaqlar! Gecələr mən dəli təkin güzgüyə baxıb öz-özümə danışıram: "Necə olub, nə təhər olub ki, bu adamlar adamlıqdan çıxıblar, ay Əbdürrəhman müəllim?!' Mat-məəttəl qalmışam, cavab tapa bilmirəm, qardaş!.. — Direktor danışdıqca danışırdı, qurtarmaq bilmirdi. Zəlimxan onu heç vaxt belə görməmişdi. Mehribancasına gülümsünüb, qarğı tütəyi üfləyən sakit və həlim müəllim yoxa çıxmış, əvəzində burda uzun, arıq boğazının damarları qabaran qəzəbli bir adam oturmuşdu. Toranlıqda Zəlimxan hətta onun tək əlinin titrədiyini də görürdü.

Müəllimlər susurdular. Sükutun özü də Əbdürrəhman müəllimin monoloqu kimi qəzəb və hiddətlə dolu bir monoloq idi.

Zəlimxan yəqin ki, hələ çox oturacaq, bu ağır və dərin sükutun ahənginə qulaq asacaqdı.

Lakin birdən ahəng pozuldu.

Qəzəb, hiddət və etiraz müqabilində qəribə görünən istehzalı bir səs eşidildi:
- Daha mat-məəttəl niyə qalırsan, ay Əbdürrəhman müəllim? Özün tarixçi, humanitar elmlərin anası, adicə bir məsələyə cavab tapa bilmirsən? Ay yerinə utanım, Əbdürrəhman müəllim!

Qaranlıqda, elə bil köklü bir ağac yerindən oynayıb qopdu. Rezin plaşının xışıltısı və gümrah səsi ilə aləmi başına götürən hündür bir adam yeriyib, əlindəki uzun çin fənərinin iti şüasını dəyirmi stolun ətrafında dolandırdı. Palıdın gövdəsində sınıb yayılan işıq bir an onun özünün sifətini də aydınlaşdırdı: el arasında "daraqbatmaz" deyilən bir topa qara saç, yaş kömür kimi işıldayan qara hündür alın, istehza ilə gülümsəyən, azacıq qıyıq, qara gözlər, qartal burnu altında təzəcə dən düşmüş qalın bığ, qalın, bir qədər kobud dodaqlar. Davud, Qara Məryəmin istəklisi Qara Davud.

Zəlimxan bilirdi ki, Davudla Məryən lap çoxdan tez-tez meşədə xəlvəti görüşürdülər. Zümrüd danışmışdı ki, bunun üstündə baba bir dəfə Məryəmi "möhkəm əzişdirib", Davudu da söyüb, biabır eləyib, qəti deyib ki, "Məryəmdən əlini üz!" Niyə, nə Zümrüd, nə də başqaları, heç kəs aydın cavab verməmişdi. Məryəmin özü isə Zəlimxanın təkidindən sonra yalnız bunu demişdi ki, "babanın ondan xoşu gəlmir, qaqaş". Zəlimxan həmişə üstündən torpaq və xəzəl qoxusu hiss olunan bu iri qol-budaqlı, səs-küylü meşə mühəndisi haqqında çox fikirləşib belə bir nəticə çıxarmışdı ki, olsa-olsa bu oğlandan babanın ancaq kobudluğuna görə xoşu gəlməz. Davud doğrudan da bir qədər kobud idi, "xörəyi öz qabağından yeməyən" adamlardandı. Zəlimxan, bu oğlanın barəsində "naxal" deyənlərə də müəyyən dərəcədə haqq qazandırırdı. Lakin "naxal", ya hər nə, axı Məryəm onu sevirdi! Gör necə sevirdi ki, Mayılovlar ailəsi kimi adlı-sanlı bir ailənin adına ləkə gəlməsindən belə ehtiyatlanmır, Sabit Mayılov kimi qəzəb mücəssiməsinin qəzəbindən belə çəkinməyib, Davudla xəlvətdə görüşürdü. Böyük, ağır ailənin iş-gücündən təngə gəlmiş Məryəmin üstəlik son vaxtlar meşədə — şitillikdə işləməsi də, yəqin ki, Davudla görüşmək üçün imkan, şərait axtarmasına görə idi. Bütün bunları bilə-bilə baba niyə o qədər insafsızlıq eləyirdi? Zəlimxan gözünü Davuddan çəkmədən fikirləşirdi ki, "görünür, nə isə, başqa, ciddi səbəb var". Davud onun fikirlərindən keçənləri duydumu, yoxsa, sadəcə, Məryəmi "əzişdirdiklərinə" görə xoşlamadığı Mayılovlardan birini burada gördüyü üçünmü, nədənsə, hələ stola yaxınlaşmamış duruxdu. Gözlərinin ifadəsi dəyişdi. Lakin bu heç bir saniyə də çəkmədi. İri, azacıq qıyıq gözlər yenidən güldü, gur səs yenidən guruldadı:

- Salaməleyküm, müəllimlər! Əşi, yarasa kimi qaranlıqda niyə oturubsunuz? Yoxsa qorxursunuz işığa gəlib meşəçilər əleyhinə sui-qəsdinizdən xəbər tutan olar? — Ucadan qəhqəhə çəkib, çiynindəki qoşalülə tüfəngi taqqıltı ilə stolun üstünə qoydu, hamıya bircə-bircə əl verdi, Zəlimxana isə barmağını uzadıb tezcə də çəkdi.

- Qanacağın olsun, müəllim, qonağa yer ver! — deyib, Əbdürrəhman müəllimlə yanaşı oturmuş utancaq görkəmli, cavan, arıq riyaziyyat müəlliminin qollarından yapışıb hop qaldırdı, amma o saatca da çiynindən basıb, cüfərəsiz oğlanı kətilin üstünə yıxdı. — Zarafat eləyirəm, otur, otur, müəllim, zəhmət çəkmə, qardaş! Sözün açığı, bir az xətrimə dəydi ki, mən gəlirəm, məndən beş Bayram kiçik yoldaş heç olmasa nəzakət xatirinə ayağa durub yer göstərmir. — Riyaziyyat müəllimi utancaqlıqla gülümsünüb qalxmaq istəyəndə, Davud yenə də onun çiynindən basdı, — Əşi, otur! Bircə dəqiqəliyə narahat eləyəcəyəm sizi… Bayaqdan bu yanda dayanıb qulaq asıram, müəllimlər. Son vaxtlar gecələr mən bizim meşədə icazə bileti almamış, üstü peçatsız ağac kəsənlərin balta tıqqıltısından, mişar cingiltisindən başqa həm də adam səsinə də qulaq asıram. Xahiş eləyirəm,

mənim bu hərəkətimi üzrlü hesab eləyəsiniz. İcazə bileti almamış, üstü peçatsız ağac kəsənlərin balta taqqıltısına dözmək olar, Əbdürrəhman müəllim, yanlış söz deyən adam səsinə isə heç cür dözmək mümkün deyil. Sizi bilmirəm, müəllimlər, yanlış sözə cavab verməmiş ötəndə mən, vallah, azı bir sutka rahatlıq tapa bilmirəm. Elə ona görə də bəri buruldum, ki, ikicə kəlmə deyim, çıxım gedim işimin dalınca.

- Buyur, buyur! — Riyaziyyat müəllimindən, bir də Zəlimxandan başqa hamı səs-səsə verdi. Davud isə sola burulub, bu dəfə təkcə Əbdürrəhman müəllimə müraciət etdi:

- Mən, Əbdürrəhman müəllim, pozğunluq barədə sənin mülahizənlə şərik deyiləm!

- Necə?!.. Sən o torbaşinelə tərəf durursan!? Onun dələduz qayınlarına!? Sən bəyəm bilmirsən ki, o dələduzlar kolxozlarla əlbir olub meşəni talayırlar!? O cür adamlara tərəf durursan!?.

- Əksinə! Əlimdə imkan olsa, məhkəmədən-zaddan qorxmasam, bax bu qara Davudun ölmüşünə, o Kərəm Mayılovu öz torbasının içinə salıb, üstündən də bir ağır daş bağlayıb sürüyüb ataram Qarasuyun gözünə, heç səsi-ünü də çıxmaz! Gecənin bu zülmətində mənim meşəyə düşməyimin səbəbi elə o torba deyil?! Siz mənim qardaşım İsgəndər kişini tanımamış olmazsınız. Qurbanlı kolxozunun sədri Çeteze İsgəndər… Bir həftə bundan əvvəl qardaşım gəldi ki, əlim yanır, kömək eləyin, silosdan ötrü əlavə qarğıdalı əkməliyik, dedi meşədən beş-altı hektar xam yer verin. Qaraxan yumşalmışdı. Ərbeşiklər qəti üsyan elədilər, mən də ki, həmçinin. İsgəndər çıxdı getdi işinin dalınca.Bu axşam ərbeşiklər xəbər gətiriblər ki, dostumuz Kərəm, İsgəndərin briqadirlərindən pul yığıb, bu yanda, öz uçastokunda, Ulğunluq deyilən yerdə bircə gecənin içində kolu köklədib tökdürüb Qarasuya. Bunun üstündə mən onun dədəsini yandıracağam, Əbdürrəhman müəllim! Məcbur elədin, işimin dar vaxtında mətləbdən uzaqlaşdım. Sənə demək istədiyim budur ki, camaatın pozğunluğu barədə çox nahaq yerə dağa-daşa düşürsünüz. Nahaq deyirsən ki, “cavab tapa bilmirəm”. Məncə burda oturanların hamısı, o cümlədən, sən özün də hər şeyi çox yaxşı bilirsən, Əbdürrəhman müəllim. O adamları korlayan istəkliniz, əziziniz Əziz müəllim özü deyilmi? Dayan, dayan! Çox xahiş edirəm, bircə dəqiqə səbrini bas, müəllim! Man də sizin kimi bu barədə çox fikirləşmişəm, bax indicə burdan keçəndə də elə onu fikirləşirdim, öz-özümə içəridən odlanırdım. Sizin söhbətinizi eşidəndən sonra, dedim lap yerinə düşdü, mən bizim hörmətli Əbdürrəhman müəllimə açıqca deməliyəm ki, onun sevimlisi Əziz müəllim o kukuruznik Nikitanın astar üzüdür! O torba mənim ciyərimə dağ çəkib, icazə verin, axıracan fikrimi sizə çatdırım. Liberalizm başqa şeydir, humanizm başqa, müəllim! Cəmiyyətdəki o torbafason həşəratlara humanist münasibət, sadəcə, ağılsızlıqdır, ağıllı müəllim! Bir pedaqoq kimi sən gərək belə şeyləri daha yaxşı başa düşəsən, biləsən ki, rəhbər min il qabağa baxmalıdır, müəllim! Həşəratı adam eləsən, bir vaxt ayılıb görərsən bu meşədə adam əvəzinə torbalar diyirlənir, mənim ağıllı müəllimim! Mən sözümü qurtardım. Bayaq dediyim kimi, bu meşədə balta taqqıltısına birtəhər dözürəm, türmələrin qapılarını taybatay açıb meşələri torbaşinel uqolovniklərlə dolduran kukuruznik səsi eşidəndə dözə bilmirəm. Kommunistəm, Əbdürrəhman müəllim, bağışma məni. Məclisinizə müdaxilə etdiyimə görə üzr istəyirəm. Xudahafiz!..

- Dayan!..
- Bir daha xudahafiz, Əbdürrəhman müəllim! — Davud tüfəngini çiyninə aşırıb, fənərin mil şüasını meşənin dərinliyinə doğru yönəltdi.

Əbdürrəhman müəllim yerindən dik atıldı.
- Başa düşmürsən! Sən Kultu geri qaytarmaq istəyənlərdənsən, Davud! Əziz Mayılov isə lap həşəratı da adam eləmək istəyir!..

Fənərin işığı ağacların arasında oynayıb yox oldu. Davud gözlənilmədən gəldiyi kimi, gözlənilmədən də çıxıb getdi.

Dəyirmi stolun ətrafına yenə sükut çökdü…

Kim bilir, neçə il bundan əvvəl belinin bəndi qırılıb sallanan, ətəkləri yerlə sürünən boz şinelin içindən Kərəm əmi əvəzində bir iblis çıxdı və Zəlimxan, bu iblisin indiyədək edib-tutduqlarını sanki indi gördü. Gördü ki, bu iblis səhər-axşam əyilə-əyilə, büzüşə-büzüşə Sabit Mayılovun otağına girir, "Qaraxana deynən məni çox incitməsin, başına dolanım, ay Sabit. Altı qız onundu, səkkizi mənim, bir böyük küflət yiyəsiyəm. Qohum qohumun ətini yeyər, sümüyünü çölə atmaz, başına dolanım. Qaraxan elə həmişə məni ayağa verir. Ərbeşiklərin içində hörmətim-zadım qalmayıb. Deynən, oğlun yola gəlsin, başına dolanım" və sair, bir sicilləmə söz üyüdüb tökür. Sonra səssiz addımlarla otaqdan-otağa keçir, Zümrüdü tapır. "Əziz əmioğlunun əziz balası, təkcə balası, başına dolanım!" — deyib şinelini qolun-qoltuğunu eşələyir, Zümrüdün gah çiyinlərindən al-yaşıl parçalar sallanır, gah başından saçaqlı şal yellənir, gah da qulaqlarında sırğa titrəyir. Dəli Pəri babasının otağında, bədənnüma güzgünün qabağında dabanları üstə fırlanıb, pırıltılı gözlərlə Zəlimxana baxır: "Qaqaş, yaxşıdır? Necədir, qaqaş?" İblisin aybaay, ilbəil təkrar olunan, Zəlimxanın ürəyində xoşagəlməz bir hiss oyadıb keçən bu hərəkətləri bütün çılpaqlığı və iyrəncliyi ilə məhz indi göründü. "Torba şinelin" qolun-qoltuğuna dürtülüb çıxan kirli əl uzanıb Zəlimxanın ürəyini sıxdı. Çox tez ehtizaza gələn cavan və həssas ürəyi o barmaqların arasında elə dəhşətlə ağrıdı ki, ilk anlarda Zəlimxan hətta özünü itirdi. Müəllimlərin yanından qayıdanda, gecənin bir aləmində Zümrüdü oyatmaq fikrinə düşdü.

Narahatlıq belə başlandı. Və elə gücləndi ki, o, səhərə qədər çimir eləmədən, siqaretini işıldada-işıldada otaqların açıq qapıları arasında gəzindi, azı beş-altı kərə Zümrüdün çarpayısına yaxınlaşıb, qayıtdı. Dan yeri sökülüb, qaranlıq evdə avadanlıq seçilməyə başlayanda isə, həyətə düşüb, babanın çoxdan belinə yəhər qoyulmayan kəhərini yəhərlədi. Zəlimxanın lap ilk gənclikdən bəzən səhərə qədər yatmayıb siqaret çəkə-çəkə, asta, səssiz addımlarla gəzinməsinə, hələ göydə ulduzlar sökülməmiş, quşlar civildəşməyə başlamamış, obaşdanın dərin səssizliyində meşəyə yollanmasına evdə hamı alışmışdı. Onun qeyri-adi hərəkətləri heç kəsi təəccübləndirmir, əksinə, sevindirirdi. "Qaqaş fikirləşir. Qaqaş yazı yazacaq" — deyə küncdə-bucaqda pıçıldaşırdılar. Qaraxandan, Səriyyə bacıdan tutmuş, kiçik qıza qədər cınqırlarını çəkmədən onun siqaretinin işıltısını izləyirdilər. Bu gecədəki hərəkətlərini də, yəqin ki, eyni xoş arzu, istəklə dolu, gülümsər gözlərlə izlədilər. Bu hərəkətlərdə ancaq bir cəhət — qaqaşın hərdən Zümrüdün çarpayısına yaxınlaşması xoşagəlməz ola bilərdi. Lakin necə deyərlər, bir Zəlimxan özü, bir də Allahı bilirdi ki, həmin "cəhət" onun ağlına da gəlmirdi. Bəs nə düşünürdü? Əslinə baxsan, bu gərgin narahatlıq saatlarında Zəlimxanın beynində aydın fikir dolandığını desək düzgün olmaz. Aydın fikirdən çox, bu saatlarda Zəlimxan müxtəlif, güclü təəssüratlarla yaşayırdı. Kərəm əminin "torba şinelinin" altından sıyrılıb çıxan ağdəstə xəncər erkəyin boğazına çəkilir, qızıl qan fəvvarə vurur, buğlana-buğlana axıb göllənirdi. Qayınlar ağız-ağıza verib xısınlaşır, pıqhapıq gülüşürdülər: "Yaşasın Qarğıdalımız, öz qarğıdalısıynan!.. Yaşasın

Əziz müəllim öz yoldaşlıq məhkəməsiynən!" Müəllimlər Əziz əmini ortalığa alıb danışdıqca danışır, qurtarmaq bilmirdilər. Əziz əmi indi artıq Zəlimxana tamamilə anlaşılmaz görünən bir sakitliklə dinləyir, "səbr eləyin, müəllimlər, səbr eləyin. Həşərat da canlıdır. Səbr eləyin. Həşəratı birdən-birə tərbiyə eləmək olmaz", — deyirdi, Zəlimxanda isə daha səbr, təmkin deyilən şey qalmamışdı. Əvvəlki Zəlimxanı onun yalnız asta addımları, siqaretinin gec-gec, amma bərk sümürüb dərin qüllab vurması xatırladırdı. Ürəyinə daman dammışdı, elə buna görə də gərgin narahatlıq keçirirdi. Elə bunə görə də səhərin açılmağını gözləməyib atlandı.

Göyün üzü aydınlaşmağa başlasa da, ağacların altı hələ də zülmət kimi idi.

Zəlimxan qarşısında ancaq bir cüt qarğıtək çatılmış qulaq seçir, bir də səhərin sərt ayazında kəhərin haçalanıb sağa-sola vuran təpərli nəfəsinin görürdü. Qulaqları dibindəki aramsız vıyıltı anbaan gah azalır, gah güclənirdi. Vıyıltı güclənəndə kəhərin yeri döyəcləyən ayaqlarının tarrap-tarrap səslərin tamam kəsilir və bu vaxt elə bil o, qaranlıq və dibsiz bir dərə üzərində uçurdu. Bu dərənin qaranlığında səmti-sorağı itirib yolu azmaq, günbatana üz tutduğun halda gedib gündoğana çıxmaq da ola bilərdi. Lakin meşədə doğulub meşədə də boya-başa çatmış, hər bir ağacın, kolun şəkli gözlərində həkk olunmuş bu ziyalı süvarinin xəyalında minbir yol-rizli, minbir şərti işarəli bir xəritə vardı. Həmin xəritəyə kəhər də bələd idi. Onlar bilirdilər ki, təxminən yarım saat da getdikdən sonra bu dar araba yolu keçilməz bir cəngəlliyin söykənəcəyi ilə sağa burulacaq, əkilmə palıd meşəliyinə girəcəkdir.

Bu yol düz on il bundan əvvəl salınmışdı.

O vaxt burda nə meşə təsərrüfat idarəsi, nə də indi Pəri gölünün sahilində cərgələnmiş tikintilər vardı. Babanın başçılıq elədiyi meşəçilər qonşu rayonun meşə idarəsinə baxırdılar. Zəlimxanın üzərində müxtəlif təbiət lövhələri cızdığı, rəngli karandaşlarla gül-çiçək çəkdiyi idarə blanklarının başında rusca "Beyuktalinskoye lesniçestvo" yazılırdı. Haman "lesniçestvo" vaxtlarında düzəldilmiş fəhlə briqadası bu yolu salmış, və Böyüktalanın on beş kilometrliyindəki əlli hektar açıqlıq sahədə "kvadrat-yuva üsulu" ilə palıd əkmişdi.

"Öz-özünə bitmiş" meşə içində meşə salmaq o zaman Zəlimxana möcüzə kimi görünürdü. Onda belə bir təsəvvür yarandı ki, babanın öz doğma övladlarıtək sevdiyi xan çinarlar, nəhəng palıdlar, topa-topa qarağaclar, ilbəil çiçəkləyib bar verən göyəmlər, yemşənlər — hamısı torpaqdan öz-özünə doğulub, nə isə ali bir qüvvənin qüdrətindən yaranıb və bu qüvvənin yaratdığına heç kəs toxuna bilməz. Hardan biləydi ki, hətta ali qüvvənin yaratdığın məhv edən qüvvələr də var!

Yol cəngəlliyə yetişəndə birdən Zəlimxan diksinib yəhərdə dikəldi. Əvvəllər burdan keçəndə o, qoynunda illərin qalaq-qalaq xəzəli, çürüntüsü yatan cəngəllikdən kəhərin ayaq səslərinin, hətta tövşüyünün və fınxırtısının əks-sədasını eşidərdi, cəngəlliyin rütubətli, ılıq hənirini duyardı. İndi isə… Nə əks-səda, nə hənir! Yolun sağ-solunda Zəlimxanın üzünə dəhşətli bir xərabəliyin soyuq yeli əsdi. Dərhal hiss etdi ki, bu həndəvərdə ağac-zad qalmayıb, torpaq soyuyub buza dönüb. Bu hisslə də kəhərin cilovunu çəkdi, ayazdan yaşarmış gözlərini silib toranlıqda ətrafa baxdı. Kaş heç gəlməyəydi, görməyəydi! Cəmi bir neçə il əvvəl maral, cüyür otlağı sayılan, nəinki təkcə bir rayonun camaatının sevdiyi, hətta Moskvadan, Bakıdan qonaq gələn böyük-böyük adamların təriflədiyi,

şairlərin vəsf etdiyi bu yerlər nə kökə düşmüşdü!? Hanı xan çinarların pıçıltısı, niyə eşidilmir, Zəlimxan? Hanı o ağ qovaqlar? Uzaq-uzaq ölkələrdən uçub gələn ağ qanadlı, ləngərli quşların yuvalarını öz nəhəng ovuclarında, göyün yeddi qatında saxlayan o vüqarlı qovaqlar hanı!? Qovaqların gövdəsinə, budaqlarına inamla, etibarla sarıla-sarıla günəşə doğru yüksələn, yamyaşıl həmişəcavanlar hanı?! Haraya baxırsan — kötük, kötük, kötük!.. Ax, odur, həmişəcavanlar torpaqda sürünürlər! Həmişəcavanlar dayaqsız, köməksiz qalıblar, qocalıb-qartımağa, çürüməyə üz qoyublar! Ax, əllərin qurusun, Kərəm əmi! Kirli qoyun-qoltuğuna dəstə-dəstə pul dürtüşdürən, "torba şinelin" içində qırışıb-büzüşən, "Qaraxana deynən məni çox incitməsin, başına dolanım, bir bölük küflət yiyəsiyəm" — deyib sızıldayan Kərəm əmi! Himayədarlarının adını "Qarğıdalı" qoyan uqolovnik! Rəhbərinə gülə-gülə qoyun-qoltuğuna pul basan, acgöz torba! Necə humanist olum indi, ay Kukuruznik köpək oğlu?!.

Səhərin şehi ilə birgə, Zəlimxanın kirpiklərində titrəyən yaş damlaları qurudu. Ağlına heyrətli bir fikir gəldi: ilbəil, ardıcıl kəsilən qoç qurbanları ona görə kəsilmirdimi, "qaqaşın dəliliyi qurtarsın" sözləri ona görə daim yada salınmırmı ki, bugünki gün yetişdikdə, qaqaşın etirazı, üsyanı yenə qırx ikinci ili xatırlatsın?! Bu ağlasığmaz fikirdən Zəlimxanı hövl götürdü. Şallağı əlində bərk-bərk sıxıb necə hərəkət etdisə, elə bil kəhər də hövlləndi, yerindən qopub yol boyunca götürüldü.

Palıd meşəliyinə, daha doğrusu, keçmiş palıdlığa yetişdikdə, sahibinin əhval-ruhiyyəsində birdən-birə dəyişiklik hiss etmiş kimi, kəhər yavaşıyıb öz-özünə dayandı, Zəlimxan isə, doğrudan da dəyişmiş əhval-ruhiyyə ilə, yorğun-yorğun ətrafına boylandı: kötük, kötük, kötük!.. Elə bil öz sələflərinin taleyini görüb qorxa-qorxa ordan-burdan baş qaldıran nazik, cılız pöhrələrlə əhatə olunmuş, yan-yörələrində ağac göbələkləri bitmiş kötüklər, yalnız orda-burda seyrək, qotur ağaclar... Zəlimxan gözlərini yumdu, qarşısında şümşad qamətli enliyarpaq palıdlar cərgələndi. Bir zaman bu palıdların budaqları arasında nə isə çox iri-iri, qəribə alaqanad göyərçinlər gecələyərdilər. Gündüzlər ətrafdakı Qarasulardan, yaşıl talaların üzərindən bu oynaq, havalı quşlar, axşam düşəndə fağırlaşıb yavaşıyırdılar. Palıdların budaqları arasında toplaşıb, ay-ulduz işığında başlarını qanadlarının altına qoyub yatışardılar. Zəlimxan, qoşalüləsi əlində, səssiz addımlarla yeriyə-yeriyə, hündürdə, göyün fonunda ən zərif şivinə, zoğuna qədər aydın seçilən çal-keçir budaqlar arasında bir-birinə qısılmış quşlara tamaşa eləyərdi. Baba bu Alaqanadların məskənini şəxsən özü qoruyardı ki, heç kəs onların növrağını pozmağa cəsarət etməsin; bu barıt qoxusundan uzaq, tərtəmiz göylərdə azad, sərbəst qanad çalsınlar, tüfənginin tətiyinə əl vurmayan qəribə ovçu Zəlimxanın xəyalını da özlərilə birgə günəşin yanına qaldırsınlar; Zəlimxan orada, günəşin yanında qərar tutub, əfsanələr, gözəlliklər məskəni yurdunun tamaşasına dalsın, qürurdan, riqqətdən sinəsi atlanana qədər tamaşa etsin, sonra babanın otağının yuxarı başında, pəncərə qabağında onluq lampanın işığında səhərədək oturub, öz riqqətli hisslərini kağızlara köçürsün. Bakıya, öz sevimli qəzetinin redaksiyasına yollansın, onun ürəyilə birgə min-milyon ürək eyni qürural döyünsün, desinlər: "Gözəlsən, Vətən!" Lakin... Göyərçinlər küsüb bu yerləri tərk etmişdilər. Zəlimxan isə günəşin yanından enib, qaralan kötüklər arasında, soyumuş üstündə dayanmışdı. Hanı gözəlliyin, vətən!?.

... Kəhəri çapa-çapa getdiyi yolu bütün dünyaya laqeyd kimi, elə bil gözyumulu qayıtdı. Yalnız hərdən, meşədə yenə də yad nəfəs duyub diksinən kimi olur, dərddən ağırlaşmış başını qaldırıb, yol qıraqlarında sıx-sıx cərgələnmiş akasiyalara baxırdı. Bayaq fikrən "kötüklər səltənəti" adlandırdığı keçmiş palıdlığın içindən ötən yolun qıraqlarında da bu akasiyalardan düzülmüşdü.

Qaraxanın ayrı cür bir həvəslə, "Qollarını çırmalayıb fəhlələrlə bir yerdə" becərdiyi bu akasiyalara gözü sataşdıqca Zəlimxan onların həddindən artıq sıxlığına təəccüblənməyə bilmirdi. İstər-istəməz qaşlarına çatırdı ki, niyə belə? Meşəni, talaların biçənəyini qorumaqdan ötrü, yoxsa… Yoxsa kötükləri gizlətməkdən ötrü?!. Bu fikir onun yorğun beynindən ötəri bir təəssürat kimi keçdi. Bütün gecəni tarım çəkilmiş əsəblər daha tab gətirməyib boşaldı. Böyüktalada, Səriyyə bacının süfrəsinin başında əyləşəndən sonra isə Zəlimxan tamam süstləşib, indi doğrudan da hər şeyə laqeyd oldu. Qəzet nüsxələrinin hələ də əllərdə gəzdiyini gördükdə, çırpıntılı, titrəyişli ürəklə, titrəyişli barmaqlarla yazdığı "Akasiya" indi ona tamamilə gərəksiz bir şey kimi göründü.

Dördüncü və axırıncı təfsilat
Narahatlığın nəticəsi

Hələ astanadan adlamamış Zəlimxan fikirləşdi ki, burda, babanın otağının sakitliyində azı yarım saat danışmalı, sinəsində qövr eləyən böyük dərdini tələsmədən Zümrüdə başa salmalıdır. Ancaq qəribədir ki, söhbət heç iki dəqiqə də çəkmədi. O, özünü də təəccübləndirən quru və soyuq sözlərlə qısaca izah etdi ki, Kərəm əmi pis adamdır, əliəyridir, çapqınçıdır, onun öz "Əziz əmioğlusunun əziz balası" üçün gətirdiyi bütün hədiyyələrin hamısını qaytarmaq lazımdır. Zəlimxan bunları deyib duruxdu. Elə bu? Bütün narahatlığı, sarsıntısı elə bu kəlmələrlə ifadə olunurdu? Əlbəttə yox. O, hər dəfə Zümrüdün əlində yeni hədiyyə gördükcə keçirdiyi hisslərini, müəllimləri ilə söhbətini, "təkqol direktor"la Davudun mübahisəsindən aldığı təəssüratını, Əziz əmi ilə əlaqədar məsələləri, indinin özündə də xəyalından getməyən dəhşətli "kötüklər səltənətini", bir sözlə duyduğu faciənin bütün incəliyinə qədər danışmalı, nişanlısına, gələcək həyat yoldaşına birər-birər çatdırmalıydı. Bəs niyə çatdırmırdı?..

Zəlimxan əlini cibinə atıb siqaret çıxartdı, söhbətini də yenidən başlamaq üçün Zümrüdə baxdı və … və birdən-birə ürəkağrısı ilə başa düşdü ki, içərisindəki burulğanı heç bir sözlə ifadə edə bilməyəcək. Niyə? O ki heç vaxt söz üçün məəttəl qalmır, ən mürəkkəb hisslərini belə çətinlik çəkmədən izah edirdi, indi nə olmuşdu? Yoxsa qorxurdu? Qorxurdu ki, Zümrüd bu faciəni bütün dərinliyi ilə başa düşməsin?

- Qaqaş… — Qaraxan otağın yuxarı başından, baba ilə Kərəm əminin arasından ayağa qalxdı. — Qaqaş, qurbanın olum, yaxşı deyil axı, ay qaqaş… Kərəm əmi böyük günah sahibidir. Özün gördün ki, mən necə alıb-yatdım… Camaatın gözünün qarşısında kişini biabır elədim… Ancaq bu… bu heç yaxşı iş deyil ki, sən tutursan, qurbanın olum.
Zəlimxan qaya kimi hərəkətsiz və səssiz idi. Onun gözü Zümrüddə idi. Zümrüd nə isə çox ləng tərpənirdi. Zəlimxan ağır-ağır, dərindən nəfəs ala-ala səbrlə gözləyirdi.

- Qaqaş… Qurbanın olum…

Zəlimxan qardaşına qulaq asmadı. "Bəs sən elüzəri danışmırdın, Qaraxan? Bu nə yalvarışdır?!" Birinci dəfə idi ki, Qaraxanın dilindən düşməyən "qurban olum" ona bir cür görünürdü. Söz yox ki, bi iki kəlmə vaxtı ilə doğrudan da sevən bir qardaşın ürəyindən qopmuşdu. İndi isə… Zəlimxan hiss etdi ki, indi bu kəlmələr adicə vərdişlə deyilir; Qaraxan öz "qurban olumu"nun mənasını bəlkə

heş başa düşmür. Ax, Qaraxan, sən harda, nə vaxt belə dəyişmisən, qardaş? Ya, bəlkə sən elə əvvəldən belə idin, amma onda Zəlimxan səni tanımırdı?..

Zümrüd, dilavər, oynaq, cəsarətli Zümrüd, indi nə isə tərəddüdlü, həyəcanlı Zümrüd, qucağında beş-altı bölük müxtəlif rəngli ağır parçalar gətirib tappıltı ilə xalının üstünə tökdü.

Zəlimxan dərindən nəfəs alıb toxtadı. Onun mülahizəsinə görə, indi Zümrüd, öz təbiətinə uyğun bir açıqlıqla, nifrətlə Kərəm əmiyə baxmalı, özü də məhz Zəlimxanın fikrindəki sözlərlə ona müraciət etməliydi: "Sən deyən mən deyiləm. Nə Əziz əmioğlun sənin üçün əzizdir, nə də onun əziz balası. Gəl yığışdır zir-zibilini!" — deməli idi. Bundan sonra Kərəm əminin şeyləri aparıb-aparmaması o qədər də vacıb deyildi. Vacib bu idi ki, Zümrüd həmin sözləri desin. Zəlimxan isə onu, öz istəkli Dəli pərisini elə bu dəqiqə meşəyə, Qarasuyun yaxasına çağırsın, orda bağrına bassın! "Bu sənin üçün bir imtahan idi, mənim keçmiş Dəli pərim, bu gündən isə ürək, həyat yoldaşım!.." Zəlimxan gurultulu sözlərlə danışmağı sevmirdi. İndi isə o, təxminən belə demək istəyirdi: "Yaşa, var ol, mənim doğma Zümrüdüm!.." Bu cür hissiyyatla, Zümrüdün parçaları xalının üstünə necə hirslə atdığını sezmədi. İnamla, etibarla:

- Qulağındakı sırğaları da çıxart, Zümrüd. Kərəm əminin səndə heç nəyi qalmamalıdır, — dedi və .. hələ sözünün axırını qurtarmamış, dəhşətli bir mənzərə qarşısında bütün fikirləri alt-üst oldu. Zümrüd dodağını dişləri arasına alıb, Zəlimxan üçün tamamilə anlaşılmaz bir çılğınlıqla, yumru, qızıl sırğaları dartışdırdı. Zəlimxan bir vaxt ayıldı ki, onun qulaqları qan içindədir, bir cüt qanlı sırğa parçanın üstündə qızarır, elə bil tamam başqa, yad bir adam isə, onun qarşısında gözlərini bərəldib, ağzını açıb-yumur, Zəlimxan üçün yad bir dildə bayağı sözlər qışqırır:

- Tək mənəm?!. Hamı geyinmir?! Səriyyə bacının, Məryəmin geyindikləri bəs hardandır?!
Zəlimxan dəhşət içində geri döndü, qapının ağzında qısılıb dayanmış Səriyyə bacı ilə Məryəmə baxdı:

- Səriyyə bacı, Məryəm… bu nə danışır?!

Səriyyə bacı utandı, kəlağayısını qaşlarının üstünə sarı çəkdi, səssizcə çevrilib getdi. Məryəm getmədi. İri, ağır əllərini yanına salıb, yorğun, hətta laqeyd görkəmlə çiynini qapının ağzına söykədi. Gözləri dünən gecədən Zəlimxanın təsəvvüründən silinməyən yalnış bir istehza ilə, eynilə Davudun gözləri kimi qıyılıb Zümrüdün üzünə dikildi:

- Anamı, qızları demirəm… Öz adını mənə qoyma, "Əziz əminin əziz balası". Mən qızıl teştə tamah salıb axırda içinə qusanlardan deyiləm!

Babanın təsbehi əlindən düşdü. Zəlimxan arada yenə Zümrüdün qulaqlarına, sonra parçaların üstündəki qanlı sırğalara baxdı. Elə-belə, qeyri-iradi baxdı, çünki fikri atasında idi. Çəkməsini öz qiymətli təsbehinin üstünə basdığını, kəhraba dənələrinin xırç-xırç əzdiyini belə hiss etmədən hiddətlə yerindən qopub Məryəmin üstünə yeriyən qocanın niyyəti Zəlimxanı bir an hər şeydən — Zümrüddən də, onun "torbaşinel əmisi"ndən də ayırdı. Bu anda Zəlimxan, qardaşı qızlarının arasına elə bil doğrudan da kənardan gəlmiş ucaboy, yorğun, tox nəfisli və qürurlu qızı müdafiə etməkdən başqa heç nə düşünmədi. O, hətta Zümrüdün otaqdan çıxıb hara isə qaçdığını da görmədi. Özünü

toplayıb Məryəmlə atasının arasında dayandı. Lakin müdafiəyə ehtiyac qalmadı. Məryəm vaxtında dönüb uzaqlaşdı. Özü də elə bil heç pəsinmədən, öz adi, yorğun, bir növ laqeyd addımları ilə dönüb getdi. Qoca onun arxasınca yönəlmədi. Ailə üzvlərindən birisinə cəza vermək lazım gələndə, Sabit Mayılov fin evindən kənara çıxmayıb, bu işi ancaq öz otağında icra edərdi, yəni sirrin çölə düşməsini istəməzdi. Görünür, indi də eyni mülahizə ilə ayaq saxladı, bir xeyli dayanıb, evdəki dərin sükut içərisində nəfəs aldı.

Zəlimxan elə bil yuxudan ayılıb Zümrüdü axtardı. Zümrüd yox idi. Yoxa çıxmışdı. Zəlimxan kim bilir neçənci dəfə yenə al-şal yığınına və qanlı sırğalara baxdı. Elə bil ürəyində nə isə qırılıb düşmüşdü. Bu qırılıb düşən şey o qədər qiymətli idi ki, daha Zəlimxanı öz itkisindən başqa heç nə maraqlandırmırdı. “Tək mənəm?! Hamı geyinmir?! Səriyyə bacı, Məryəmin geydikləri bəs hardandır?!” — Zəlimxanın tanımadığı bir nəfər hələ də onun qulaqları dibində qışqırırdı.

Sabit Mayılov oğluna yaxınlaşdı; Zəlimxanın qarşısında ikinci tanımadığı bir adam ağzını açıb-yumdu, saqqalını əsdirdi:
- Bu saat yığışdır bu parçaları, öz əlinnən doldur o sandığa, özün də üzr istə kişidən! Eşidirsənmi?! — Qoca əlini atıb, “torba şinelin” çiynindən yapışdı, qov kimicə qaldırıb oğlunun qabağında yerə qoydu. — Bunu şeytan sənin gözündə balaca göstərir?! Bu Kərəm o Kərəmdir ki, xurcununun altında pendir suyu süzülə-süzülə, kürəyi islana-islana sənin dalınca aquzə daşıyıb, oxutdurub, adam eləyib! O hörmətdimi qoyursan Kərəm əminə?! Əmi-dayı qanırsan sən, ya yox? Üzr istə bu dəqiqə, naxələf oğlu naxələf! Bu çaqqal deyil meşəni dağıdan, kolxoz sədrlərinə hökm eləyəndi, palıdı köklə, pambıq, qarğıdalı ək deyəndi! Qandınmı, jurnalist köpəyoğlu! Üzr istə bu çaqqaldan! Nacinsdən! Yırtıcıdan!..

- Başına dolanım, mən sənin istəyəninəm, dost-doğma qohumun, canın-ciyərinəm, başına dolanım, yapdama məni, evimi yıxma, ocağımı qaraltma mənim, başına dolanım! — deyə üçüncüsü Zəlimxannın böyründə zığıldaya-zığıldaya əyilib-düzəlirdi.

- Qaqaş, qurbanın olum, qızın könlünü al! Qoyma Zümrüd mənim evimdə göz yaşı töksün. Bu əmini tapdadın, heç olmasa, o biri əmini tapdama, nəslimizi, kökümüzü parçalama, qol-qanadığımızı sındırıb bizi bədbəxt eləmə, qurbanın olum, Zəlimxan! — deyə Qaraxan o biri tərəfdən, qardaşının gah biləyini, gah dirsəyini qarmalaya-qarmalaya hüdüləyirdi.

Zəlimxan bu sızıltılı yalvarışlara, zığıltılara, öz məntiqi olan ittihamlara axıra qədər qulaq asa bilmədi. Yavaşca dönüb çıxdı.

Zümrüd o biri otaqda qızların arasında, divar dibindəki stulda oturub əllərilə üzünü qapamışdı. Zəlimxanı görəndə stuldan necə atıldısa, şalı çiynindən sürüşüb düşdü. O, şalı havada qapıb, dümağ, ağır ipək saçaqları arxasınca sürüyə-sürüyə dib otağa cumdu. Qapını çırpmaqla kifayətlənməyib, şaqqıltı ilə açarı burdu. Qapının altında qalmış ipək saçaqlar dartınıb titrəşdi, ordan tükürpədici xırçıltı eşidildi. Zəlimxan qapını döydü, eşiyə çıxdı, evin böyrünə hərlənib pəncərəni taqqıldatdı, faydası olmadı. Baş vermiş müsibəti hələ də bütün aydınlığı ilə dərk edə bilməyən Zəlimxan, axşamacan ehtiraslarının soyumağını gözləyib, atası ilə mümkün qədər soyuqqanlı söhbət etmək fikrinə düşdü. Həmin söhbət də, bir il ondan sonrakı söhbət də oxucuya tanışdır. Deməli, bununla da təfsilata son qoymaq və nəhayət, yol ayrıcına qayıtmaq olar.

Bəli, Zəlimxan Zümrüdün yanında özünü günahkar hiss edirdi. Çünki onun Zümrüdü dəyişdirib əvəzində başqa Zümrüd gətirən səbəbləri vaxtında görə bilməmiş, Zümrüdü vaxtında xilas etməmişdi. İndi isə... Əfsanədən doğulmuş Dəli pəri əfsanəyə çevrilib Qarasuyun dumanı ilə birgə ələgəlməz, tutulmaz olmuşdu. Zümrüdlə birgə baba da, Qaraxan da, Böyüktalanın sakit — epik həyatı da, hətta təkqol direktorla müəllimlər də əfsanəyə dönmüşdü. Elə isə, bəs Zəlimxanı bu yol ayrıcında dayanmağa məcbur edən nə idi?

O, bloknotunu çıxarıb dizinin üstündə açmışdı. Amma qələm başlanğıcında ilişib dururdu. Hardan başlasın, necə yazsın, meşənin, təbiətin, insan gözəlliklərinin, doğruluğun, saflığın düşmənləri haqqında necə yazsın, bütün qəzetləri, jurnalları öz patetik nitqləri ilə dolduran "Qarğıdalı"nın, canciyər "Əziz müəllimlə yoldaşlıq məhkəməsi"nin haqqında necə yazsın ki, dərdinin böyüklüyü, qəzəbinin, kininin dərinliyi bütün aydınlığı ilə görünsün?

Zəlimxann əli titrəyirdi. Beyni uğuldayırdı.

Açıq səhifəyə baxa-baxa neçə saat oturduğunu, sonra bloknotu, qələmi paltosunun cibinə qoyub ayağa qalxdığını, hara və nə üçün getdiyini bir o qədər də aydın dərk etmədi. Özünü gah Pəri gölünün sahilində, tənha tut ağacının dibində, gah köhnə ocaq yerində xırda, nəm kömür qalıqlarına tamaşa edən gördü. O acdı, susuzdu. Üzgün bədənlə, dumanlı beyinlə meşədə nə axtardığını bilmirdi.

Veb direktor: Betti Bleyer
Mənti yığdı: Aydan Nəcəfova
Yoxladı: Gülnar Aydəmirova
Veb üçün hazırladı: Aydan Nəcəfova
AZERİ.org-a qoyuldu: Oktyabr, 2004